

บทที่ 2

การทบทวนวรรณกรรม

การศึกษาแนวทางพัฒนาการปฏิบัติงานของผู้สูงอายุในโครงการส่งเสริมศักยภาพการใช้ภูมิปัญญาผู้สูงอายุ ผู้ศึกษาได้ค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลที่เป็นเอกสารและผลงานทางวิชาการที่เกี่ยวข้องเพื่อเป็นแนวทางในการศึกษา มีทฤษฎี แนวคิด และผลงานที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

1. แนวคิดเกี่ยวกับผู้สูงอายุ
2. แนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญา
3. แนวคิดเกี่ยวกับการถ่ายทอดภูมิปัญญาชาวบ้าน
4. แผนผู้สูงอายุแห่งชาติฉบับที่ 2 (พ.ศ. 2545 – 2564)
5. โครงการส่งเสริมศักยภาพการใช้ภูมิปัญญาผู้สูงอายุ
6. ผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
7. กรอบแนวคิดที่ใช้ในการศึกษา

1. แนวคิดเกี่ยวกับผู้สูงอายุ

1.1 ความหมายของผู้สูงอายุ

กระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ (2547, น. 2) อ้างตามพระราชบัญญัติผู้สูงอายุ พ.ศ.2546 ได้กำหนดว่า “ผู้สูงอายุ” หมายความว่า บุคคลซึ่งมีอายุเกินหกสิบปีบริบูรณ์ขึ้นไป และมีสัญชาติไทย

สุรกุล เจนอบรม (2541, น. 5) ผู้สูงอายุ หมายถึง บุคคลที่อยู่ในวัยสุดท้ายของวงจรชีวิต ซึ่งประกอบด้วยวัยทารก วัยเด็ก วัยหนุ่มสาว วัยผู้ใหญ่ และวัยชราหรือผู้สูงอายุ ซึ่งผู้สูงอายุโดยทั่วไป หมายถึง บุคคลที่มีชีวิตในช่วงสุดท้ายของชีวิต ซึ่งเป็นวัยแห่งการเปลี่ยนแปลงทางด้านร่างกาย จิตใจ และหน้าที่การงานทางสังคม ซึ่งแต่ละบุคคลจะเกิดความเสื่อมแตกต่างกัน

อาภากร ชัยสุริยา (2543, น. 10) ผู้สูงอายุ หมายถึงบุคคลเมื่อมีอายุมากขึ้นการเปลี่ยนแปลงทางด้านต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นร่างกาย สติปัญญา ความรู้สึกต่างๆ สภาพจิตใจย่อมเปลี่ยนแปลงไป บทบาทหน้าที่ก็ย่อมเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย โดยทั่วไปแล้วการที่จะบอกว่าผู้ใดเป็นผู้สูงอายุโดยดูจากอายุนั้นค่อนข้างลำบากเนื่องจากบางคนอายุเลย 60 ปี แล้วยังมีสุขภาพแข็งแรงทั้งร่างกายและจิตใจ

ยาจินต์ สิ้นสุภา (2544, น. 15) ผู้สูงอายุ หมายถึง ผู้ที่มีอายุ 60 ปีขึ้นไปทั้งชายและหญิงเป็นทรัพยากรมนุษย์ที่มีค่าของชาติ เพราะเป็นผู้ที่สามารถถ่ายทอดความรู้และประสบการณ์แก่ลูกหลานและเยาวชนรุ่นหลัง อีกทั้งยังเป็นผู้นำและเป็นผู้ทำประโยชน์แก่สังคม หากมีสุขภาพร่างกายแข็งแรงและสุขภาพจิตที่ดีจะเป็นมิ่งขวัญของคนในครอบครัว และถ่ายทอดมรดกทางวัฒนธรรมให้แก่อนุชนรุ่นหลังได้เป็นอย่างดี

เพ็ญนรินทร์ สาตราจาริณ (2549, น. 11) ผู้สูงอายุ หมายถึง บุคคลที่มีชีวิตอยู่ในช่วงวัยสุดท้ายของชีวิต ซึ่งเป็นวัยแห่งความเสื่อมถอยทางด้านร่างกาย จิตใจ การงานหน้าที่ทางสังคม และยังเป็นบุคคลที่ต้องการให้ผู้อื่นเห็นคุณค่า สนใจและเป็นที่ยอมรับในสังคมมากขึ้น โดยใช้เกณฑ์อายุ 60 ปีขึ้นไป

โดยสรุป ผู้สูงอายุ หมายถึง บุคคลที่มีอายุตั้งแต่ 60 ปีขึ้นไปทั้งชายและหญิง เป็นประชากรที่เป็นทรัพยากรมนุษย์ที่มีค่าของชาติ เพราะเป็นผู้ที่สามารถถ่ายทอดความรู้และประสบการณ์ให้แก่ลูกหลานและเยาวชนรุ่นหลัง อีกทั้งยังเป็นผู้นำและเป็นผู้ทำประโยชน์ให้แก่สังคม หากมีสุขภาพร่างกายแข็งแรงและสุขภาพจิตที่ดีจะเป็นมิ่งขวัญของคนในครอบครัว และถ่ายทอดมรดกทางวัฒนธรรมให้อนุชนรุ่นหลังได้เป็นอย่างดี

1.2 ผู้สูงอายุที่มีศักยภาพ

ผู้สูงอายุมีส่วนหนึ่งเป็นผู้สูงอายุที่มีศักยภาพ เพ็ญนรินทร์ สาตราจาริณ (2549, น. 14 - 15) ได้ให้ความหมายผู้สูงอายุที่มีคุณภาพ (Active Aging) ว่าหมายถึง ผู้สูงอายุที่มีศักยภาพและความสามารถเป็นหลัก (Productive Aging) แต่ขณะเดียวกันก็ได้ละเลยนำแนวคิดของการเป็นผู้สูงอายุที่ประสบความสำเร็จ (Successful Aging) มาพิจารณาร่วมด้วย ทั้งนี้เพราะผู้สูงอายุในอนาคตจะต้องเผชิญกับสถานการณ์ต่างๆ ในลักษณะองค์รวมรอบด้าน ดังนั้น ผู้สูงอายุที่มีคุณภาพจึงหมายถึง ผู้ที่ดูแลตนเองได้ (Self-care) พึ่งตนเองได้ (Self-reliance) ทำในสิ่งที่ปรารถนาได้ตามศักยภาพของตน ทำประโยชน์ต่อผู้อื่นและสังคม มีความพึงพอใจในชีวิตความเป็นอยู่ในปัจจุบัน และเตรียมพร้อมสำหรับความเปลี่ยนแปลงที่จะมาถึง

องค์การอนามัยโลก (http://www.dmh.go.th/sty_libnews/news/view.asp?id=6760,2551) ได้ให้ความหมาย (Active Aging) ของการเป็นผู้สูงอายุที่คงศักยภาพของตนเองไว้ โดยประกอบด้วยแนวคิด 3 ประการ ได้แก่

1. การพึ่งพาตนเองได้หรือคงภาวะสุขภาพที่ดีที่สุดของตนเองในแต่ละช่วงชีวิตให้ได้
2. การมีส่วนร่วมกับสังคมให้นานที่สุดเท่าที่จะทำได้
3. การสร้างหลักประกันและความมั่นคงให้ตนเองตามอัตภาพ ซึ่งข้อนี้รัฐอาจต้องลงมา
มีส่วนช่วยในการสร้างหลักประกันให้กับผู้สูงอายุในท้ายที่สุด

1.3 องค์ประกอบของการเป็นผู้สูงอายุที่มีศักยภาพ

ศศิพัฒน์ ยอดเพชร (2544, น. 138 - 139) กล่าวถึงองค์ประกอบการเป็นผู้สูงอายุที่ยัง
ประโยชน์ ในประเด็นของการมีคุณภาพชีวิตที่ดีว่าต้องประกอบด้วยเรื่องของสุขภาพหรือสุขภาวะ
(Well being) ซึ่งแยกเป็น 4 เรื่อง คือ กาย (Physical) จิต (Mental) สังคม (Social) และปัญญา
(Spirit)

เพ็ญนรินทร์ สาตราจารี (2549, น. 16 - 18) ได้กล่าวถึงองค์ประกอบของการเป็น
ผู้สูงอายุที่มีศักยภาพโดยแสดงมโนทัศน์ของวัฒนพลังซึ่งเป็นกระบวนการ (process) ที่เหมาะสม
(optimization) เพื่อนำไปสู่สุขภาพ (health) การมีส่วนร่วม (Participation) และหลักประกัน
(security) ในอันที่จะเสริมสร้างคุณภาพชีวิต (To enhance quality of life) เมื่อสูงวัย (older age)
ในกระบวนการของวัฒนพลังจะมีขั้นตอนหรือเงื่อนไขสำคัญ ดังนี้

- ตระหนักและรับที่จะทำ (Realisattion and Make commitment)
- พึ่งพาตนเอง (Self-reliance)
- ทุกคนทำและทำเพื่อทุกคน (Everyone does and Does Foreveryone)
- ทำอย่างต่อเนื่อง (Do continuously)

องค์ประกอบของการเป็นผู้สูงอายุที่มีศักยภาพคุณภาพชีวิตในวัยสูงอายุจะต้อง
พิจารณาว่าผู้สูงอายุต้องตระหนักในด้านสุขภาพกาย จิตใจต้องร่าเริงแจ่มใส ต้องรู้ว่าตัวเองมี
ประโยชน์มีความหมายกับคนอื่นจะได้ภูมิใจ ส่วนเรื่องสติ สมานินัน ถ้าสามารถเจริญสติสมาธิได้
คุณภาพชีวิตก็จะสูง มีภูมิคุ้มกันมากขึ้น ด้านสังคมควรให้ความสำคัญกับครอบครัว ครอบครัว
อบอุ่นเป็นเรื่องสำคัญและการมีส่วนร่วมในชุมชน ประการสุดท้ายผู้สูงอายุควรมีการพัฒนา
ทางด้านกระบวนการเรียนรู้ โดยเน้นการศึกษาตลอดชีวิตร่วมด้วย

กล่าวโดยสรุป วัยสูงอายุถือเป็นการเปลี่ยนแปลงแห่งช่วงวัยที่ต้องใช้ความเข้าใจและ
ให้ความสำคัญ ทั้งนี้ หากมีการรักษาดูแลสุขภาพให้ดี และมีการเตรียมความพร้อมเข้าสู่วัยสูงอายุ
ในทุกด้านอย่างเหมาะสมแล้วนั้น ประชากรสูงวัยเหล่านี้ก็จะสามารถดำรงชีวิตอยู่อย่างมีคุณภาพ

และเป็นผู้สูงอายุที่มีศักยภาพได้ โดยหากจะกล่าวถึงองค์ประกอบของการเป็น “ผู้สูงอายุที่มีศักยภาพ” (Active Aging) นั้น สามารถสรุปได้ ดังนี้

1. มีศักยภาพและความสามารถเป็นหลัก (Productive Aging)
2. ดูแลตนเอง (Self-care) โดยการสร้างหลักประกันและความมั่นคงให้ตนเองตามอัตภาพ
3. พึ่งตนเองได้ (Self-reliance) โดยรักษาคุณภาพชีวิต ทั้งในเรื่อง กาย จิต สังคม และปัญญา เพื่อทำในสิ่งที่ปรารถนาได้ตามศักยภาพของตน
4. สามารถทำประโยชน์ต่อผู้อื่นและสังคม โดยมีส่วนร่วมทั้งกับสังคมให้นานที่สุดเท่าที่จะทำได้
5. มีความพึงพอใจในชีวิตความเป็นอยู่ในปัจจุบัน และเตรียมพร้อมสำหรับความเปลี่ยนแปลงที่จะมาถึง

ทั้งนี้ จากองค์ประกอบของการเป็น “ผู้สูงอายุที่มีศักยภาพ” (Active Aging) ข้างต้นจะเห็นได้ว่าประกอบไปด้วย 2 ส่วนที่ผสมผสานซึ่งกันและกัน ได้แก่

1. การเป็นผู้สูงอายุที่ยังประโยชน์ (Productive Aging)
2. การเป็นผู้สูงอายุที่ประสบความสำเร็จ (Successful Aging)

1.4 การเป็นผู้สูงอายุที่ยังประโยชน์ (Productive Aging)

ความหมายของการเป็นผู้สูงอายุที่ยังประโยชน์นี้ จะเน้นแนวคิดเชิงเศรษฐศาสตร์และเชิงสังคมวิทยาที่เกี่ยวข้องกับผู้สูงอายุ โดยให้ความหมายไว้ว่า หมายถึง การเป็นผู้สูงอายุที่มีศักยภาพ และความสามารถในการพึ่งตนเองเท่าที่จะทำได้ของผู้สูงอายุ และการใช้ความสามารถส่วนตัวในทางสร้างสรรค์ให้แก่ตนเอง ครอบครัว บุคคลอื่น และสังคม ความหมายโดยนัยของการเป็นผู้สูงอายุที่มีศักยภาพและความสามารถได้ถูกพัฒนาขึ้นเพื่อตอบสนองและแก้ไขทัศนคติทางลบต่างๆ ที่มีต่อผู้สูงอายุและมีจุดมุ่งหมายเพื่อลดอุปสรรคต่างๆ ที่มีต่อการดำเนินชีวิตของผู้สูงอายุ เป็นแนวคิดที่ให้จุดเด่นกับการนำความสามารถของผู้สูงอายุไปใช้ประโยชน์นั่นเอง (ศศิพัฒน์ ยอดเพชร, 2549, น. 81)

ทั้งนี้ ผู้สูงอายุประเภทนี้ จะถือว่ามีอยู่ในระยะของการตระหนักรู้ (Acknowledgement) และระยะของการยอมรับ (Acceptance) ที่ต้องพยายามทำความเข้าใจรับทราบ และตระหนักถึงการเตรียมพร้อมที่จะยุติจากการทำงาน และการสร้างการยอมรับว่าภาวะนี้เป็นเรื่องปกติที่ทุกคน

ต้องเผชิญ ทั้งนี้ เพื่อให้เกิดการปรับตัวที่ดีและสามารถเป็นผู้สูงอายุที่ยังประโยชน์ (Productive Aging) ได้อย่างมีศักยภาพ

1.5 การเป็นผู้สูงอายุที่ประสบความสำเร็จ (Successful Aging)

นอกเหนือจากการเป็นผู้สูงอายุที่ยังประโยชน์ (Productive Aging) แล้ว แนวคิดของการเป็นผู้สูงอายุที่มีศักยภาพ (Active Aging) ยังหมายความรวมถึงการมีลักษณะของการเป็นผู้สูงอายุที่ประสบความสำเร็จ (Successful Aging) ร่วมด้วย โดยความหมายของการเป็นผู้สูงอายุที่ประสบความสำเร็จนี้ค่อนข้างเน้นแนวทางด้านจิตวิทยาและแนวทางการดำเนินชีวิตของปัจเจกบุคคลในลักษณะหลากหลายแนวทาง (Multicriteria approach) โดยให้ความหมายไว้ว่าหมายถึงผู้ที่ดำรงชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างเหมาะสม สอดคล้องกับความพึงพอใจและความปรารถนาของตัวเอง คุณลักษณะของผู้สูงอายุที่ประสบความสำเร็จที่ปรากฏตามเอกสารทั่วไป ประกอบด้วย การมีช่วงระยะเวลาของการมีอายุที่ยืนยาว มีภาวะด้านสุขภาพกายและสุขภาพจิตที่ดี มีการตระหนักในคุณภาพชีวิตที่ดี มีความสามารถทางสังคมและเศรษฐกิจ ความสามารถในการควบคุมตนเอง และมีความพึงพอใจในชีวิต (ศศิพัฒน์ ยอดเพชร, 2549, น. 80)

ทั้งนี้ ผู้สูงอายุประเภทนี้จะถือว่าเป็นผู้สูงอายุที่เข้าสู่ระยะของการปลดปล่อย (Disengagement) และระยะการทำให้กระจ่างชัด (Redefinition) กล่าวคือ ผู้สูงอายุจะเริ่มปล่อยวางหลังจากที่มุงมั่นอยู่กับการทำงานมาเป็นระยะเวลายาวนาน และหันมาให้ความสำคัญกับชีวิตโดยกำหนดทางเลือกในการดำเนินชีวิตของตนเองเพื่อไปสู่ความสำเร็จ ภายใต้การให้ความสำคัญต่อความสุขที่ได้ทำในสิ่งที่รัก หรือการทำกิจกรรมพิเศษที่ตอบสนองให้กับตนเอง และทำให้รู้สึกชีวิตหลังเกษียณมีคุณค่าขึ้น เช่น การพักผ่อน การท่องเที่ยว นันทนาการ และงานอดิเรกอื่นๆ หรือการเข้าร่วมกลุ่มกิจกรรมต่างๆ เช่น การเป็นอาสาสมัคร การทำกิจกรรมทางศาสนา หรือริเริ่มกิจกรรมใหม่ๆ ตามความต้องการและความสุขใจสุขภาพ ซึ่งจะทำให้เป็นผู้สูงอายุที่ประสบความสำเร็จ สามารถใช้ชีวิตได้อย่างมั่นคงและมีความสุข

1.6 ผู้สูงอายุมีส่วนร่วมในสังคม

ผู้สูงอายุสามารถเข้ามามีส่วนร่วมในการทำกิจกรรมในสังคม ทศพล กฤตยพิสิฐ (2547, น. 24) ได้แบ่งกิจกรรมในสังคมที่ผู้สูงอายุสามารถไปมีส่วนร่วมได้ ดังนี้ -

1. กิจกรรมการเมือง เช่น การสมัครรับเลือกตั้ง การเป็นสมาชิกพรรคการเมือง เป็นต้น
2. กิจกรรมศาสนา เช่น การไปวัด การเป็นมัคคทายก เป็นต้น
3. กิจกรรมหาความรู้เพิ่มเติม เช่น การศึกษาต่อเนื่อง การเข้าอบรมต่างๆ เป็นต้น
4. กิจกรรมทางสังคม เช่น การไปร่วมงานเลี้ยง งานรื่นเริงต่างๆ เป็นต้น
5. กิจกรรมศิลปะการฝีมือ เช่น การจัดดอกไม้ เย็บปักถักร้อย การแต่งโคลง กลอน เป็นต้น
6. กิจกรรมกีฬา เช่น การเล่น การเข้าชม การเป็นผู้จัดกีฬา เป็นต้น
7. กิจกรรมอาสาสมัครเพื่อชุมชน ซึ่งได้แก่ การร่วมบำเพ็ญสาธารณะประโยชน์ เช่น ชุกลอกคูคลอง เป็นต้น

ทั้งนี้ การเข้าร่วมกิจกรรมทางสังคม จะมีส่วนช่วยให้ผู้สูงอายุมีความสุขและความพึงพอใจในชีวิตได้ สอดคล้องตามแนวคิดของการเป็นผู้สูงอายุที่ประสบความสำเร็จ (Successful Aging) ดังนั้น ผู้สูงอายุจึงควรเตรียมหากิจกรรมที่มีความเหมาะสมสำหรับตัวเอง

นอกจากนี้ เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์ (2542, น. 70-79) ยังได้ประมวลกิจกรรมทางสังคมของผู้สูงอายุที่สามารถทำได้ เพื่อเป็นการถ่ายทอดประสบการณ์ ความรู้ความสามารถ การถ่ายทอดภูมิปัญญาด้านต่างๆ ของตนเองสู่คนรุ่นต่อไป รวมถึงกิจกรรมการมีส่วนร่วมในสังคมที่ผู้สูงอายุสามารถทำได้ ในหลายรูปแบบ อาทิ

1. อาจารย์

การเป็นผู้ถ่ายทอดวิชาความรู้และประสบการณ์ ซึ่งเป็นงานที่ผู้สูงอายุสามารถทำได้ ดังนั้น ผู้สูงอายุอาจวางแผนไว้ตั้งแต่วันนี้ว่าจะไปเป็นอาจารย์พิเศษ หรือผู้ถ่ายทอดความรู้ โดยมีใช้มุ่งหวังเพื่อเงินรายได้อย่างเดียว แต่มุ่งหวังให้ความรู้และประสบการณ์ที่มีนั้นถูกถ่ายทอดและไม่สูญหายไป แม้ว่าในปัจจุบันผู้สูงอายุอาจจะไม่ได้ทำงานที่เกี่ยวข้องกับการสอน แต่ถ้าหากเราคิดว่าสิ่งที่เรานั้นมีประโยชน์สำหรับคนรุ่นต่อไป และเป็นวิชาที่สอนกันอยู่ในสถาบันการศึกษาด้วย ก็ควรที่จะหาช่องทางติดต่อสถาบันการศึกษาที่ยินดีรับอาจารย์พิเศษ โดยมีการเตรียมความพร้อมในด้านต่างๆ เช่น การเตรียมในด้านทักษะการสอน การพิจารณาด้านเนื้อหาหลักสูตร การจัดบันทึกประสบการณ์ต่างๆ ที่คิดว่าจะเป็นประโยชน์ต่อผู้เรียน และการเข้าไปช่วยสอนพิเศษเป็นครั้งคราว เป็นต้น

การเป็นอาจารย์จะช่วยทำให้ผู้สูงอายุใช้เวลาที่เหลืออยู่เป็นประโยชน์ในการถ่ายทอดความรู้ ภูมิปัญญาด้านต่างๆ สู่คนรุ่นต่อไป อีกทั้งเป็นการใช้เวลาที่ไม่มากนัก เพราะอยู่ในฐานะอาจารย์พิเศษ ซึ่งทำให้มีเวลาเหลือมากพอที่จะทำกิจกรรมอื่นๆ ได้

2. ที่ปรึกษา

ประสบการณ์ที่สั่งสมจากการดำเนินชีวิตวัยทำงาน 30-40 ปี นับว่าเป็นสิ่งที่มีค่ายิ่ง และเมื่อถึงบั้นปลายชีวิตผู้สูงอายุก็ควรนำประสบการณ์เหล่านั้นออกมาใช้เป็นประโยชน์แก่คนรุ่นต่อไป การทำงานในฐานะ “ที่ปรึกษา” เป็นผู้ให้คำแนะนำในเรื่องที่ตนเชี่ยวชาญให้กับองค์กรหรือหน่วยงานต่างๆ จึงเป็นแนวทางหนึ่งในการใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์ โดยในขณะที่ผู้สูงอายุทำงานในช่วงวัยหนุ่มสาวจนถึงวัยกลางคน จึงควรฝึกฝน เรียนรู้และพัฒนาทักษะของตนอยู่เสมอ จนกลายเป็นผู้เชี่ยวชาญและเป็นที่ยอมรับ เพื่อให้สิ่งที่รู้นั้นมีคุณค่าและเป็นที่ต้องการของคนรุ่นต่อไป

การทำงานเป็นที่ปรึกษานั้น เป็นงานที่มีประโยชน์และเหมาะสมกับผู้สูงอายุ เช่นเดียวกับงานในตำแหน่งอาจารย์พิเศษ ทำให้ผู้สูงอายุมีเวลาว่างในการทำกิจกรรมอื่นๆ และใช้เวลาพักผ่อนที่เพียงพอได้

จิรวุฒิ ศิริรัตน์ (2546, น. 16) ได้กำหนดประเด็นเกี่ยวกับผู้สูงอายุไว้ ดังนี้

1. ความเป็นอิสระ คือ ผู้สูงอายุทุกคนควรได้รับน้ำ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม การดูแลสุขภาพของตนเองอย่างเพียงพอ ได้อยู่อาศัยในสภาพแวดล้อมที่ปลอดภัย การทำงานก็มีการกำหนดเวลาว่าจะพ้นจากการทำงานเมื่อไร รวมทั้งควรให้ผู้สูงอายุได้รับความรู้ การศึกษาที่เหมาะสม

2. การมีส่วนร่วม ผู้สูงอายุมีสิทธิที่จะร่วมกำหนดนโยบายสุขภาพที่มีส่งผลโดยตรงต่อตัวผู้สูงอายุเอง ส่งเสริมการแลกเปลี่ยนความรู้ ข้อคิดเห็นระหว่างกันกับคนรุ่นหลัง มีการขยายการให้บริการแก่ชุมชน ส่งเสริมให้ผู้สูงอายุร่วมกันจัดตั้งสมาคมองค์กรต่างๆ

3. การดูแลเอาใจใส่ ผู้สูงอายุควรได้รับการดูแลเอาใจใส่จากครอบครัว ชุมชน ตามแต่ละสังคมวัฒนธรรม ทั้งด้านสุขภาพร่างกาย จิตใจ อารมณ์ สังคม ด้านกฎหมาย และสังคม ผู้สูงอายุมีสิทธิเสรีภาพเมื่ออยู่ภายใต้ที่พักอาศัยของตนหรือแหล่งบริการต่างๆ และมีอำนาจในการตัดสินใจในการดูแลคุณภาพชีวิตตนเอง

4. ความพึงพอใจในตนเอง ผู้สูงอายุควรมีโอกาสพัฒนาศักยภาพของตนเอง และมีสิทธิใช้ทรัพยากรในด้านต่างๆ ทั้งด้านการศึกษา นันทนาการ วัฒนธรรมให้เกิดประโยชน์ได้เต็มที่

5. ศักดิ์ศรี ผู้สูงอายุควรมีชีวิตอยู่อย่างมีศักดิ์ศรี มีความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินไม่ถูกเอาเปรียบไม่ว่าจะเป็นด้านร่างกาย จิตใจ ได้รับการปฏิบัติอย่างเป็นธรรมโดยไม่คำนึงถึงเพศ เชื้อชาติ สถานะอื่นๆ และควรได้รับการยกย่องว่าเป็นคนมีคุณค่า

สำหรับในประเทศไทย รัฐบาลได้เกิดแนวทางในการพัฒนาผู้สูงอายุในรูปแบบต่างๆ กัน โดยมีแนวคิดพื้นฐานต่อผู้สูงอายุในปัจจุบัน ดังนี้ คือ-

1. ผู้สูงอายุได้ทำประโยชน์แก่สังคมในฐานะ “ผู้ให้” มากากกว่าครึ่งชีวิตแล้ว จึงควรได้รับผลตอบแทนในฐานะเป็น “ผู้รับ” จากสังคม โดยเฉพาะความชอบธรรมในสิทธิมนุษยชนที่พึงมีทั้งในด้านสุขภาพอนามัย การศึกษา ความมั่นคงทางรายได้ สังคมและวัฒนธรรม และสวัสดิการสังคม

2. ผู้สูงอายุยังมีความรู้ ความสามารถ หลักความคิด โดยเฉพาะประสบการณ์ที่ควรนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์ต่อสังคมได้อีกมาก และการสนับสนุนส่งเสริมให้ผู้สูงอายุยังคงมีบทบาทมีส่วนร่วมในสังคมนั้น นอกจากจะทำให้ผู้สูงอายุไม่ไร้เหว โดดเดี่ยว เห็นชีวิตมีคุณค่าแล้ว ยังจะช่วยให้ผู้สูงอายุสามารถปรับตัวให้เข้ากับสภาพเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ ได้ด้วย

3. ผู้สูงอายุจะสามารถเตรียมตัวที่จะใช้ชีวิตในวัยสูงอายุอย่างมีคุณภาพได้เพียงไร นั้น ย่อมขึ้นกับผลของขบวนการอันต่อเนื่องมาแต่วัยเด็ก ในการพัฒนาความพร้อมในด้านต่างๆ เช่น สุขภาพอนามัยทางกายและจิต การศึกษา การประกอบอาชีพ รวมทั้งการมีส่วนร่วมในสังคมของแต่ละบุคคล

4. ผู้สูงอายุควรจะได้อยู่กับครอบครัวอย่างอบอุ่น ได้รับความนับถือ และการดูแลเอาใจใส่จากลูกหลาน และควรลดความสำคัญในบทบาทของผู้หารายได้มาเลี้ยงครอบครัวลง

5. ผู้สูงอายุที่ไม่สามารถพึ่งพาตนเองได้ และไม่ได้รับความคุ้มครองดูแลจากครอบครัวไม่ว่าจะด้วยเหตุผลใดก็ตาม ควรจะได้รับการปกป้องดูแลจากสังคม

6. ผู้สูงอายุควรจะได้รับข่าวสาร ข้อมูล รวมทั้งคำแนะนำถึงวิธีการป้องกันและรักษาสุขภาพอนามัยของตนเอง และในกรณีที่เจ็บป่วยควรจะได้รับ การดูแลรักษาพยาบาล นอกจากนี้ยังควรได้รับข่าวสารที่เกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงของสังคมและสิ่งแวดล้อมรอบๆ ตัว เพื่อให้ผู้สูงอายุสามารถปรับตนเองให้เข้ากับสภาพความเปลี่ยนแปลงนั้นๆ ได้ (กนกวรรณ เพียงเกต, 2541, น. 34-35)

ปัจจุบันรัฐบาลได้ส่งเสริมให้ผู้สูงอายุถ่ายทอดภูมิปัญญา คือ การสอนให้ลูกหลานให้มีความรู้และประสบการณ์ ทั้งที่เป็นศิลปะ วัฒนธรรม และทักษะอาชีพด้านต่างๆ ให้เขาได้รู้จักการใช้ชีวิตที่เหมาะสม มีคุณค่า สามารถพัฒนาได้ทั้งเศรษฐกิจ สังคม วิธีการสอนอาจจะหลากหลายไปตามวิชา นอกจากนี้ แต่ละคนอาจจะมีวิธีการสอนที่แตกต่างกัน ไม่มีใครผิด ขอให้สอนเขาได้ ถูกหมด แต่ผู้สูงอายุต้องกล้าสอนอย่างมั่นใจ ไม่หวงความรู้ ถ้าหวงความรู้ การสอนหรือการถ่ายทอดจะไม่เกิดผล เมื่อผู้สูงอายุได้เสียชีวิตลง ความรู้เหล่านี้ก็หมดสิ้นไปด้วย ทางที่

ดีที่สุด คือ จัดทำทำเนียบผู้สูงอายุที่มีภูมิปัญญาแต่ละด้านไว้ และควรส่งเสริมศักยภาพผู้สูงอายุที่มีภูมิปัญญา ถ่ายทอดให้ลูกหลานได้รับภูมิปัญญานั้น เป็นการสืบสานภูมิปัญญาไม่ทำให้สาบสูญไป ผู้สูงอายุที่มีภูมิปัญญา

แนวคิดเกี่ยวกับผู้สูงอายุ สรุปได้ว่า ผู้สูงอายุเป็นบุคคลที่ทรงคุณค่า และมีภูมิปัญญาอยู่ในตัวอยู่แล้ว โดยส่งเสริมให้ผู้สูงอายุให้มีบทบาทในการถ่ายทอดความรู้ประสบการณ์ที่ตนเองได้สั่งสมมาตลอดชีวิตให้กับลูกหลาน เพื่อที่จะทำให้ผู้สูงอายุมีคุณค่า และสามารถอยู่ในสังคมได้ปกติสุข รวมถึงการนำภูมิปัญญามาถ่ายทอดหรือแนะนำต่อให้เกิดประโยชน์ต่อสังคมได้ ผู้ศึกษาจึงได้ทบทวนเกี่ยวกับแนวคิดผู้สูงอายุ เพื่อเป็นประโยชน์ในการศึกษา

1.7 บทบาทผู้สูงอายุ

ในปัจจุบันนี้ ทั่วโลกกำลังประสบปัญหาการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของประชากรที่มีจำนวนผู้สูงอายุเพิ่มมากขึ้น สหประชาชาติ จึงให้ความสำคัญกับปัญหาผู้สูงอายุ และจัดให้มีการประชุมสมัชชาโลกว่าด้วยเรื่องผู้สูงอายุ เพชรา สุนทรโรทก (2530, น. 16-17) ได้สรุปปัญหาใน 3 ประเด็น คือ

1. ด้านมนุษยธรรม (Humanitarian Issues) ซึ่งผู้สูงอายุควรจะได้รับความช่วยเหลือตามหลักมนุษยธรรม และความต้องการของผู้สูงอายุเอง เช่น ด้านสุขภาพอนามัย ที่อยู่อาศัยและสิ่งแวดล้อม สวัสดิการสังคม ความมั่นคงทางรายได้ เป็นต้น

2. ด้านการพัฒนา (Developmental Issues) ซึ่งก็คือ บทบาทของผู้สูงอายุในกระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม ซึ่งเป็นความรับผิดชอบของรัฐบาลในการทำให้ความสูงอายุของประชากรมีผลทางลบน้อยที่สุดต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคม รวมทั้งการส่งเสริมให้ผู้สูงอายุมีบทบาทในการพัฒนาประเทศโดยส่วนรวมด้วย

3. ด้านการศึกษา (Educational Issues) มีทั้งการให้การศึกษาแก่ผู้สูงอายุและการศึกษาด้านวิชาการเรื่องผู้สูงอายุ เช่น การแพทย์ การพยาบาล การสังคมสงเคราะห์ รวมทั้งการให้การศึกษาแก่ประชาชนทั่วไปในการรักษาวัฒนธรรมที่ดี การให้ความเคารพแก่ผู้สูงอายุ การรักษาความมีกตัญญูเวทีและการรักษาวัฒนธรรมอันดีที่ครอบครัวมีต่อผู้สูงอายุ

บรรลุ ศิริพานิช (2545, น. 47) ได้ให้แนวทางเกี่ยวกับบทบาทการดำเนินชีวิตของผู้สูงอายุไว้ ดังนี้ คนบางคนอายุมาก แต่มีพฤติกรรมคล้ายเด็ก บางคนเป็นเด็ก แต่มีแนวความคิดลักษณะท่าทางเป็นผู้ใหญ่ จึงมีคนพูดว่า ท่านแก่เท่าที่ท่านรู้สึก วันเวลาหาได้มีส่วนเกี่ยวข้องด้วยไม่ ดังนั้น วิธีที่ดีที่สุดก็คือ

1. จงมองโลกในแง่ดี อยู่ในโลกอย่างมีชีวิตชีวา ควรคิดว่าต่างวัยต่างก็มีบทบาทที่ต่างกัน ยิ่งสูงอายุก็ยิ่งมีประสบการณ์ในชีวิตมาก สามารถนำมาสอนเป็นบทเรียนให้แก่คนที่อายุต่ำกว่าได้

2. ยอมรับโอกาสใหม่ๆ ประสบการณ์ใหม่ๆ และสนุกสนานกับมัน เมื่อคนเราอายุมากขึ้น โอกาสการเป็นปู่ ตา ย่า ยาย ก็เข้ามาหาโดยอัตโนมัติ จงเล่นบทบาทเหล่านั้นให้ดีที่สุด ใช้ประสบการณ์ชีวิตสอนคนรุ่นใหม่ มิให้พลาดพลั้งในสิ่งที่เราเคยพลาดพลั้งมาแล้ว เมื่อมีเวลาว่าง ควรสร้างงานอดิเรกใหม่ๆ ที่เราสนใจ และสนุกสนานกับมัน เพราะรัฐบุรุษของโลกหลายคนหันงานใหม่ๆ เมื่ออายุ 80

3. ดูแลสุขภาพอนามัยให้ดีตลอดเวลาทุกช่วงอายุ ในวัยสูงอายุ เวลาว่างจะมีมากขึ้น ควรหาอะไรทำ เพราะการว่างงานโดยไม่มีจุดมุ่งหมายจะนำไปสู่ความแข็ง เบื่อหน่าย แยกตัว ออกจากสังคม ควรหากิจกรรมทำเพื่อกระตุ้นชีวิตให้เจริญงอกงาม กิจกรรมที่น่าจะพิจารณามี 3 ประการใหญ่ๆ คือ กิจกรรมนันทนาการ (เช่น วาดรูป ทำอาหาร เล่นกีฬา อ่านหนังสือ ฯลฯ) กิจกรรมการเรียนรู้ (ได้แก่ การศึกษาค้นคว้าวิชาการต่างๆ ที่น่าสนใจ) กิจกรรมบริการผู้อื่น (ได้แก่ การทำงานสังคมสงเคราะห์ การเป็นอาสาสมัครช่วยงานต่างๆ)

ปิยะพรหม ลิ้มละมัย (2550, น. 13) กล่าวว่า ผู้สูงอายุมีบทบาททั้งที่มีมาแต่กำเนิด และบทบาทตามการแต่งตั้ง หรือตามความสามารถ การสนับสนุนให้ผู้สูงอายุแสดงความสามารถ หรือศักยภาพต้องอาศัยความพร้อมและแรงจูงใจ ซึ่งมาจาก ร่วมมือของบุคคลทั้งในระดับ ครอบครัว ชุมชน สังคม สร้างจิตสำนึกให้คนในสังคมตระหนักถึงศักยภาพของผู้สูงอายุ มองเห็นคุณค่าซึ่งกันและกัน การยอมรับ การให้ความสำคัญ การมีความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างผู้สูงอายุและคนรุ่นต่อๆ มา เพราะแท้จริงแล้วผู้สูงอายุต้องการมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆ ทั้งในครอบครัว และชุมชน และคิดว่าตนเองสามารถทำงานร่วมกับคนรุ่นปัจจุบันได้ถึงแม้จะมีช่องว่างระหว่างวัยที่ทำให้เข้ากันไม่ค่อยได้ การทำกิจกรรมต่างๆ ของผู้สูงอายุจะส่งผลต่อจิตใจทำให้รู้สึกว่าคุณค่า

สำหรับประเทศไทย ในอดีตผู้สูงอายุมีสถานภาพทางสังคมสูง เป็นผู้ที่ได้รับการยกย่องนับถือ เป็นร่มโพธิ์ร่มไทรของครอบครัว ให้การอบรมบุตรหลาน เป็นผู้จัดการทรัพย์สินของครอบครัว มีบทบาทถ่ายทอดประเพณี การดำเนินชีวิต ศิลปวิทยาต่อสังคม แต่ปัจจุบันด้วยความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมส่งผลให้โครงสร้างครอบครัวเปลี่ยนแปลงไป การดำเนินชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไป บทบาทการอบรมสั่งสอนบุตรหลานก็เปลี่ยนไปเป็นของสถาบันการศึกษา ทำให้บทบาทผู้สูงอายุถูกลดทอนลงเป็นเพียงภาระของครอบครัว แต่แท้จริงแล้วผู้สูงอายุมีความรู้ความสามารถ

ประสบการณ์ที่นำมาใช้ในสังคมได้อีกมาก แต่ค่านิยมของคนจำกัดบทบาทผู้สูงอายุไว้แค่การไปวัด ฟังเทศน์ เลี้ยงหลาน โดยละเลยความรู้ ประสบการณ์ทั้งด้านวัฒนธรรม ประเพณี ที่มีมายาวนาน หากได้รับการถ่ายทอดอย่างเหมาะสมก็จะเป็นประโยชน์ต่อสังคม และช่วยเพิ่มบทบาทให้ผู้สูงอายุ ไม่รู้สึกโดดเดี่ยว เห็นชีวิตที่คุณค่ามากขึ้น ช่วยให้ผู้สูงอายุปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมได้ดีขึ้น และดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างมีความสุข โดยให้ผู้สูงอายุได้แสดงความสามารถตามความถนัด ความสามารถของตนโดยเฉพาะบทบาทในการให้ความรู้ การถ่ายทอดประสบการณ์ ที่ช่วยให้ ผู้สูงอายุเกิดความภาคภูมิใจและเห็นคุณค่าในตนเอง ซึ่งต้องอาศัยการพัฒนาความสัมพันธ์ที่ดีใน ครอบครัวโดยทุกคนมีบทบาทหน้าที่ร่วมกัน

คณะกรรมการการศึกษาวิจัยและวางแผนระยะยาวเกี่ยวกับผู้สูงอายุ ได้ดำเนินงาน ศึกษา วิจัยเกี่ยวกับผู้สูงอายุในประเทศไทย และได้เสนอแนวทางในการพิจารณากำหนดนโยบาย เกี่ยวกับผู้สูงอายุ โดยเฉพาะในส่วนของบทบาทของผู้สูงอายุไว้ดังนี้ ผู้สูงอายุในสังคมไทย ส่วนมากจะได้รับการเคารพนับถือจากบุคคลในครอบครัว และบุคคลทั่วไปอื่นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในชนบท อาจมีบทบาทเป็นผู้นำในกิจการทางศาสนา แต่บทบาทซึ่งเป็นประโยชน์อย่าง แท้จริงและเป็นที่ยอมรับต่อสาธารณชนยังไม่ปรากฏเด่นชัดนัก โดยที่ผู้สูงอายุโดยทั่วไปเป็นผู้มี ประสบการณ์ในด้านต่างๆ มีความรู้และความคิดเห็นซึ่งอาจเป็นประโยชน์ต่อสาธารณชน จึงควร ได้มีความพยายามส่งเสริมให้ผู้สูงอายุได้ใช้ความสามารถและประสบการณ์ของตนเองให้เป็น ประโยชน์ต่อสังคมมากขึ้น

ผู้สูงอายุอาจเป็นผู้มีบทบาทในด้านกาให้คำปรึกษาแนะนำ และให้ความคิดเห็นใน ด้านต่างๆ แก่สังคมหรือสาธารณชน เช่น การแนะแนวอาชีพ ปัญหาการเลือกซื้อหรือใช้สินค้า อุปโภคบริโภคในท้องตลาด ปัญหาทางด้านกฎหมาย สุขภาพอนามัย การประกอบอาชีพ และอื่นๆ และอาจเป็นผู้ให้คำปรึกษาแนะนำหรือเสนอแนะต่อรัฐบาลในส่วนที่เกี่ยวข้องกับปัญหาสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง โดยใช้ความชำนาญและประสบการณ์เฉพาะด้านที่ตนมีอยู่ กิจกรรมต่างๆ ของผู้สูงอายุเหล่านี้ ถ้าหากได้มีการส่งเสริมและจัดรูปแบบของบริการและบทบาทของผู้สูงอายุให้มี แบบแผน มีหลักการ และวิธีการดำเนินการอย่างถูกต้องและมีระบบแล้ว ก็จะช่วยส่งเสริม สถานภาพของผู้สูงอายุให้บังเกิดความภาคภูมิใจแก่ตนเองและครอบครัว สังคมก็จะได้ประโยชน์ จากทรัพยากรที่ประเมินค่ามิได้นี้มากยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตาม การส่งเสริมกิจกรรมเหล่านี้ควรจะต้อง คำนึงถึงความพร้อมและความสนใจของผู้สูงอายุ ซึ่งจะเป็นผู้ให้บริการเป็นสำคัญ และควรเป็น กิจกรรมที่ผู้สูงอายุกระทำด้วยความสมัครใจของตนเอง

คณะกรรมการการศึกษาวิจัยและวางแผนระยะยาวเกี่ยวกับผู้สูงอายุใน คณะกรรมการผู้สูงอายุแห่งชาติ ได้เสนอไว้มี ดังนี้

ผู้สูงอายุยังมีความรู้ความสามารถมีพลังความคิด โดยเฉพาะประสบการณ์ที่ควรนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์ต่อสังคมได้อีกมาก แต่ค่านิยมของสังคมได้จำกัดบทบาทของผู้สูงอายุไว้เพียงการไปวัด ฟังเทศน์และเลี้ยงหลานเท่านั้น โดยมองข้ามคุณค่าความรู้และประสบการณ์ที่ผู้สูงอายุได้สะสมมาตลอดชีวิต โดยเฉพาะความรู้ด้านวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี คุณธรรมและจริยธรรม หากได้มีการรับและถ่ายทอดไว้อย่างเหมาะสมก็จะทำให้ได้ประโยชน์จากผู้สูงอายุ และเป็นการเพิ่มบทบาทผู้สูงอายุให้กับสังคมและครอบครัวอีกด้วย และการสนับสนุนส่งเสริมให้ผู้สูงอายุยังคงมีบทบาทมีส่วนร่วมในสังคมนั้น นอกจากจะทำให้ผู้สูงอายุไม่รู้สึกรู้ว่าเหว่โดดเดี่ยว และเห็นชีวิตมีคุณค่ามากขึ้นแล้ว ยังช่วยให้ผู้สูงอายุสามารถปรับตัวเข้ากับการเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ ได้ดีอีกด้วย นอกจากนี้ผู้สูงอายุควรได้รับการสนับสนุนให้มีส่วนร่วมในกิจกรรมตามความถนัดและความสามารถของแต่ละบุคคล โดยเฉพาะบทบาทที่ปรึกษาซึ่งจะได้ถ่ายทอดความรู้และประสบการณ์ต่างๆ บทบาทเช่นนี้ย่อมเป็นผลให้ผู้สูงอายุมีความภูมิใจในตนเองและเห็นคุณค่าของตนในการที่จะดำรงชีวิตอยู่ต่อไป แต่มีเงื่อนไขที่จำเป็นประการหนึ่ง คือ การปรับปรุงความสัมพันธ์ระหว่างประชากรกลุ่มผู้สูงอายุกับประชากรกลุ่มอื่นๆ ให้มีส่วนร่วมในการดำรงชีวิตและรับใช้สังคมร่วมกัน โดยเฉพาะในการสร้างความสัมพันธ์ในครอบครัวให้ทุกคนมีหน้าที่และความรับผิดชอบร่วมกันอย่างแท้จริง

โดยสรุป ผู้สูงอายุยังมีความรู้ความสามารถมีพลังความคิด โดยเฉพาะประสบการณ์ที่ควรนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์ต่อสังคมได้อีกมาก แต่ค่านิยมของสังคมได้จำกัดบทบาทของผู้สูงอายุไว้เพียงการไปวัด ฟังเทศน์และเลี้ยงหลานเท่านั้น โดยมองข้ามคุณค่าความรู้และประสบการณ์ที่ผู้สูงอายุได้สะสมมาตลอดชีวิต โดยเฉพาะความรู้ด้านวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี คุณธรรมและจริยธรรม หากได้มีการรับและถ่ายทอดไว้อย่างเหมาะสมก็จะทำให้ได้ประโยชน์จากผู้สูงอายุ และเป็นการเพิ่มบทบาทผู้สูงอายุให้กับสังคมและครอบครัวอีกด้วย และการสนับสนุนส่งเสริมให้ผู้สูงอายุยังคงมีบทบาทมีส่วนร่วมในสังคม

2. แนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญา

2.1 ความหมายของภูมิปัญญา

คำว่า ภูมิปัญญาถ้าพูดแบบชาวบ้านๆ ก็คือ ความรู้ความสามารถ แต่นักการศึกษาหลายท่านบอกว่า ถ้าให้ความหมายเพียงแค่นี้มันอาจจะสั้นไป ไม่ครอบคลุมได้ทั้งหมด ถึงมีการศึกษากันมากมาย แล้วให้ความหมายว่า ดังนี้ -.

คำว่า “ภูมิปัญญา” ตรงกับศัพท์ภาษาอังกฤษว่า Wisdom ซึ่งมีความหมายว่า ความรู้ ความสามารถ ความเชื่อ ความสามารถทางพฤติกรรม และความสามารถในการแก้ไขปัญหาของมนุษย์ (กรมวิชาการ, สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2541)

เอกวิทย์ ฌ ถกลาง (2542, น. 11-12) ภูมิปัญญา คือ ความรู้ ความคิด ความเชื่อ ความสามารถ ความชัดเจนที่กลุ่มชนได้จากประสบการณ์ที่สั่งสมไว้ใน การปรับตัวและดำรงชีพในระบบนิเวศน์ หรือสภาพแวดล้อมธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมทางสังคม วัฒนธรรม ที่ได้พัฒนาการสืบสานกันมาเป็นความรู้ ความคิด ความเชื่อ ความสามารถ ความชัดเจน ที่เป็นผลของการใช้สติปัญญาปรับตัวกับสภาวะต่างๆ ในพื้นที่ที่ชุมชนนั้นตั้งถิ่นฐานอยู่

เอี่ยม ทองดี (2542, น. 60) ภูมิปัญญา หมายถึง ส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมที่เป็นความรู้ ความคิด ความสามารถ ความเห็น ความเชื่อ ความนิยม ความฉลาด รอบคอบในสิ่งต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับที่อยู่อาศัย การทำมาหากิน วิถีชีวิต การป้องกันรักษา โรคภัยไข้เจ็บ และการใช้ภาษาที่เกิดขึ้นสั่งสม พัฒนา ใช้ประโยชน์สืบต่อจนเป็นมรดกตกทอดของพื้นบ้านมาแต่โบราณ

กฤษณา วงษาสันต์ (2542, น. 53) กล่าวว่า ภูมิปัญญาเป็นการเชื่อมโยงไปถึงประสบการณ์ ความรู้ทางตรงของคนในท้องถิ่น ที่ได้จากการสะสมประสบการณ์จากการทำงาน การประกอบอาชีพและการเรียนรู้จากธรรมชาติแวดล้อมต่างๆ และถ้าจะพิจารณาภูมิปัญญาท้องถิ่นเฉพาะด้านที่เกี่ยวกับเทคโนโลยีแล้วนั้น หมายถึง เทคโนโลยีพื้นบ้านได้ด้วยว่าสามารถทำสิ่งต่างๆ ได้ อย่างไร โดยมีองค์ประกอบ 2 ประการ คือ เครื่องมือในการทำสิ่งนั้นๆ และกระบวนขั้นตอนในการทำสิ่งนั้นๆ ซึ่งสามารถแยกได้ในลักษณะความรู้ที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ที่มีความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมและความจำเป็นในท้องถิ่นหรือชุมชน ในอันที่จะเป็นทางเลือกในการดำรงชีวิตของคนในที่นั้นๆ

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ (2545, น. 9) ภูมิปัญญา หมายถึง องค์ความรู้ ความสามารถ และทักษะของคนไทยอันเกิดจากการสั่งสมประสบการณ์ที่ผ่านกระบวนการเรียนรู้ เลือกรสร รุ่งแต่ง พัฒนา และถ่ายทอด สืบต่อกันมาเพื่อให้แก้ปัญหาและพัฒนาวิถีชีวิตของคนไทยให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมและเหมาะสมกับยุค

จากความหมายดังกล่าว พอจะสรุปได้ว่า ภูมิปัญญาหมายถึง พื้นฐานความรู้ ความสามารถซึ่งเกิดจากการเรียนรู้ ประสบการณ์ การจดจำสืบทอดกันมา ทั้งจากความรู้ความสามารถของตนเอง การสืบทอดจากบุคคลรุ่นเก่า มาถึงคนรุ่นใหม่เพื่อให้สามารถนำความรู้ไปใช้ในการดำเนินชีวิตประจำวันได้ และสามารถถ่ายทอดให้กับคนรุ่นใหม่หรือผู้ที่สนใจและร่วมกันรักษาไว้ ภูมิปัญญาที่เกิดขึ้นในท้องถิ่นใดเฉพาะท้องถิ่นหนึ่ง อาจเป็นหมู่บ้าน ตำบล

อำเภอ จังหวัด เราเรียกว่า “ภูมิปัญญาท้องถิ่น” และอาจมีชื่อเรียกได้หลายอย่าง เช่น ภูมิปัญญาพื้นบ้าน, ภูมิปัญญาชาวบ้าน, ทรัพยากรท้องถิ่น, แหล่งความรู้ท้องถิ่นหรือแหล่งวิทยาการในชุมชน

2.2 การเกิดภูมิปัญญา

ประเวศ วะสี (2530, น. 75) ได้กล่าวถึง ความเป็นมาของภูมิปัญญาเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นและดำรงอยู่กับสังคมมนุษย์มาช้านาน เป็นการดำรงอยู่ในชีวิตที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติของแต่ละท้องถิ่นโดยมีการปรับสภาพการดำเนินชีวิตให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมธรรมชาติตามกาลเวลา เนื่องจากมนุษย์เป็นสัตว์โลกที่พิเศษกว่าสัตว์อื่นๆ กล่าวคือ มีมันสมองที่มีความสามารถในการคิดค้น เรียนรู้ แก้ปัญหาและมีการสืบสอดแบบแผนความรู้เป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่สืบทอดกันมา แม้ว่าภูมิปัญญาเป็นสิ่งที่ถูกส่งสมและถ่ายทอดเป็นมรดกมาช้านาน แต่มีลักษณะที่สำคัญอย่างหนึ่งคือเป็นองค์ความรู้ที่มีการเชื่อมโยงกันไปหมดไม่ว่าจะเป็นเรื่องของอาชีพ เศรษฐกิจ ความเป็นอยู่ การใช้จ่าย การศึกษา และวัฒนธรรม

ยิ่งยศ เทาประเสริฐ (2542, น. 16) กล่าวถึง ปัจจัยที่มีผลต่อพัฒนาการของภูมิปัญญาไทย 5 ประการ คือ -

1. ความรู้เดิมในเรื่องนั้นๆ ผสมผสานกับความรู้ใหม่ที่ได้รับ
2. การสั่งสม การสืบทอดของความรู้ในเรื่องนั้น
3. ประสบการณ์เดิมที่สามารถเทียบเคียงกับเหตุการณ์หรือประสบการณ์ใหม่ได้
4. สถานการณ์ที่ไม่มั่นคง หรือมีปัญหาที่ยังหาทางออกไม่ได้
5. รากฐานทางพระพุทธศาสนา วัฒนธรรมและความเชื่อ

กล่าวสรุปได้ว่า การเกิดของภูมิปัญญา มีกระบวนการเกิดจากการเรียนรู้และสืบทอดถ่ายทอดองค์ความรู้ที่มีอยู่เดิมในชุมชนแล้วพัฒนาเลือกสรรปรับปรุงองค์ความรู้เหล่านั้น จนเกิดทักษะและความชำนาญที่สามารถแก้ไขและพัฒนาชีวิตได้อย่างเหมาะสมกับยุคสมัยแล้วเกิดภูมิปัญญา (องค์ความรู้ใหม่) ที่เหมาะสมและสืบทอดพัฒนาต่อไปเพื่อไม่ให้ภูมิปัญญานั้นหายสาบสูญไป

2.3 ภูมิปัญญาท้องถิ่น

อานันต์ กาญจนพันธุ์ (2544, น. 170-171) กล่าวว่า ภูมิปัญญาเป็นกระบวนการเรียนรู้ตลอดเวลา และในภูมิปัญญาท้องถิ่นมีกระบวนการเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง จึงอาจเรียกได้ว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็น Situated Knowledge หมายความว่า เป็นความรู้ที่ขึ้นอยู่กับการ

ปรับเปลี่ยนไปตามสถานการณ์ หากในสังคมต่างๆ ปราศจากกระบวนการเรียนรู้ ถึงแม้จะมีปัญญาที่ใช้ไม่ได้กับการพัฒนา เพราะการพัฒนา หมายถึงสถานการณ์ที่ไม่คงที่ สถานการณ์ที่ผันแปรตลอดเวลา มีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ถ้าหากความรู้มิได้ผ่านกระบวนการเรียนรู้ก็ไม่สามารถที่จะเท่าทันการณที่เปลี่ยนแปลงตลอดเวลา เพราะภูมิปัญญาที่มีระบบความรู้ที่ผสมผสานอยู่ อันนี้เป็นลักษณะสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่นอีกอย่างหนึ่ง

วิจิต นันทสุวรรณ (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2541) ภูมิปัญญาชาวบ้าน หมายถึง แกนหลักของการมองชีวิต การใช้ชีวิตอย่างมีความสุข ซึ่งมีความหมายทั้งในแง่ปัจเจกบุคคลและในแง่ของสังคมหมู่บ้าน

นิสาร์ตน์ วรางคณาภิกุล (2546, น. 20) กล่าวว่า ภูมิปัญญา หมายถึง การวางรากฐานความรู้ ความคิด ค่านิยม ความเชื่อ ความลาดไหวพริบ ซึ่งเป็นไปในลักษณะที่เป็นนามธรรมและเป็นรูปธรรมของชาวบ้านในสังคมหนึ่งๆ โดยมีความสัมพันธ์กับการดำรงชีวิตของคนในชุมชน ได้แก่ การทำมาหากิน การกินอยู่หลับนอนในชีวิตประจำวัน การจัดการเกี่ยวกับปัจจัยสี่ เช่น บ้านเรือน ที่อยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่ม อาหารและยารักษาโรค จึงเป็นสิ่งที่เกิดจากประสบการณ์ตนเองทั้งสิ้น หรือเป็นประสบการณ์เดิมผสมผสานกับความรู้ใหม่ๆ ที่มีการสืบทอดกันมาภายในสังคม และสามารถนำมาใช้ประโยชน์ในการเรียนรู้ การแก้ปัญหา การจัดการและการปรับตัวในการดำเนินชีวิตให้อยู่รอด โดยให้สอดคล้องเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและสภาพสังคม-วัฒนธรรม ซึ่งประสบการณ์เหล่านี้ถือเป็นสิ่งที่มีคุณค่ายิ่งนัก และถือเป็นก้าวสำคัญให้เกิดพลังสร้างสรรค์สืบเนื่องในหมู่บ้าน เพื่อพัฒนาท้องถิ่นของตนเอง

มารีสา เกศะโยธิน (2543, น. 8) กล่าวว่า ภูมิปัญญาชาวบ้าน หมายถึง ความรอบรู้ของชาวบ้านหรือปราชญ์ชาวบ้านที่เรียนรู้จากการสังเกตการณ์ซ้ำๆ จนเกิดเป็นความรู้เป็นประสบการณ์โดยตรงหรือทางอ้อม เพื่อใช้ประโยชน์ในด้านต่างๆ คือ การประกอบอาชีพหรือเกี่ยวข้องกับดำรงชีวิต การดูแลสุขภาพ การจัดการทรัพยากรท้องถิ่น นอกจากนี้ยังรวมถึงการเรียนรู้การถ่ายทอดความรู้ และการประสานความรู้ตลอดจนประสบการณ์ใหม่มาให้เกิดประโยชน์ที่เกื้อหนุนให้เกิดทางเลือกใหม่ๆ ที่มีลักษณะสากลและเฉพาะเหมาะสมกับท้องถิ่นนั้นๆ ซึ่งทั้งหมดเป็นเรื่องของวิถีชีวิตของชุมชนที่สืบทอดมายาวนาน โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อให้เกิดความสมดุลความพอดี และเชื่อมโยงกับครอบครัว สังคม สิ่งแวดล้อม ธรรมชาติรวมทั้งสิ่งเหนือธรรมชาติ

คณะกรรมการสำนักงานการศึกษาแห่งชาติ (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2541, น. 11-17) กล่าวว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น คือ ความรู้ที่เกิดจากประสบการณ์ในชีวิตของคนเรา กระบวนการศึกษา สังเกต คิดวิเคราะห์ จนเกิดปัญญาและตกผลึกมาเป็นองค์ความรู้ที่ประกอบกัน

ขึ้นมาจากความรู้ เฉพาะหลายๆ เรื่อง ความรู้ดังกล่าวไม่ได้แยกย่อยออกมาให้เห็นเป็นศาสตร์ เฉพาะสาขาวิชาต่างๆ อาจกล่าวได้ว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นจัดเป็นพื้นฐานขององค์ความรู้สมัยใหม่ที่จะช่วยในการเรียนรู้ การแก้ปัญหาการจัดการและการปรับตัวในการดำเนินชีวิตของคนเรา ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นความรู้ที่มีอยู่ทั่วไปในสังคม ชุมชนและในตัวของผู้รู้เอง หากมีการสืบ ค้นหา เพื่อศึกษาและนำมาใช้ ก็จะเป็นที่รู้จักกันเกิดการยอมรับ ถ่ายทอดและพัฒนาไปสู่คนรุ่นใหม่ตามยุคตามสมัย

กองวิจัยทางการศึกษา (กรมวิชาการ, 2541) ภูมิปัญญาท้องถิ่น (Local Wisdom) หรือ ภูมิปัญญาชาวบ้าน (Popular Wisdom) เป็นองค์ความรู้ความสามารถของชาวบ้านที่สั่งสม สืบทอดกัน อันเป็นศักยภาพความสามารถที่จะใช้แก้ปัญหา ปรับตัว เรียนรู้ และมีการสืบทอดไปสู่คนรุ่นใหม่หรือแก่นของชุมชน หรือจรรโลงชุมชนให้อยู่รอดจนถึงปัจจุบัน

ศูนย์พัฒนาการหลักสูตร กรมวิชาการ (ม.ป.ป.) ภูมิปัญญาท้องถิ่น (Local Wisdom) หรือภูมิปัญญาชาวบ้าน (Popular Wisdom) คือ ความรู้ที่เกิดจากประสบการณ์ในชีวิตของคนเรา ผ่านกระบวนการศึกษา สังเกต คิดวิเคราะห์จนเกิดปัญญา และตกผลึกมาเป็นองค์ความรู้ที่ ประกอบกันขึ้นต่างๆ อาจกล่าวได้ว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นจัดเป็นพื้นฐานขององค์ความรู้สมัยใหม่ที่จะช่วยในการเรียนรู้ การแก้ปัญหา การจัดการและการปรับตัวในการดำเนินชีวิตของคนเรา ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นความรู้ที่มีอยู่ทั่วไปในสังคม ชุมชน และในตัวผู้รู้เอง หากมีการสืบค้นหาเพื่อ ศึกษาและนำมาใช้ ก็จะเป็นที่รู้จักกัน เกิดการยอมรับถ่ายทอดและพัฒนาไปสู่คนรุ่นใหม่ตามยุคตามสมัยได้

สรุปแล้ว ภูมิปัญญาชาวบ้านหรือภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง ความรู้ ความสามารถ หรือประสบการณ์ที่สั่งสมและถ่ายทอดกันมาจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนรุ่นหนึ่ง จนเป็นที่ยอมรับและนำมาใช้ในการดำรงชีวิต ของคนในครอบครัว ชุมชน ท้องถิ่น และสังคมได้

2.4 ประเภทของความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาและภูมิปัญญาท้องถิ่น

นักวิชาการและสถาบันการศึกษาของรัฐและเอกชน ได้แบ่งประเภทของความรู้ที่เป็น ภูมิปัญญาและภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้ ดังนี้

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ (<http://www.farder.doac.go.th>, 2551) ภูมิปัญญาไทยมีลักษณะเป็นองค์รวมและมีคุณค่าทางวัฒนธรรม เกิดขึ้นในวิถีชีวิตไทย ซึ่งภูมิปัญญาท้องถิ่นอาจเป็นมาขององค์ความรู้ที่งอกงามขึ้นใหม่ที่จะช่วยในการเรียนรู้ การแก้ปัญหา การจัดการและการปรับตัวในการดำเนินวิถีชีวิตของคนไทย ลักษณะองค์รวมของ ภูมิปัญญา มีความเด่นชัดในหลายด้าน เช่น

1. ด้านเกษตรกรรม ได้แก่ ความสามารถผสมผสาน องค์ความรู้ ทักษะและเทคนิคด้านการเกษตรกับเทคโนโลยี โดยการพัฒนาบนพื้นฐานคุณค่าดั้งเดิม ซึ่งคนสามารถพึ่งพาตนเองในสภาพการณ์ต่างๆ ได้ เช่น การทำการเกษตรแบบผสมผสาน การแก้ไขปัญหาการเกษตรด้านการตลาด การแก้ปัญหาด้านการผลิต และการรู้จักปรับใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสมกับการเกษตร เป็นต้น

2. ด้านอุตสาหกรรมและหัตถกรรม ได้แก่ การรู้จักประยุกต์ใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ในการแปรรูปการผลิตเพื่อการบริโภคอย่างปลอดภัย ประหยัด และเป็นธรรม อันเป็นกระบวนการให้ชุมชนท้องถิ่นสามารถพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจได้ ตลอดทั้งการผลิตและการจำหน่ายผลผลิตทางหัตถกรรม เช่น การรวมกลุ่มของกลุ่มโรงงานยางพารา กลุ่มโรงสี กลุ่มหัตถกรรม เป็นต้น

3. ด้านการแพทย์แผนไทย ได้แก่ ความสามารถในการจัดการป้องกันและรักษาสุขภาพของคนในชุมชน โดยเน้นให้ชุมชนสามารถพึ่งพาตนเองทางด้านสุขภาพและอนามัยได้ เช่น ยาจากสมุนไพรอันมีอยู่หลากหลาย การนวดแผนโบราณ การดูแลรักษาสุขภาพแบบพื้นบ้าน เป็นต้น

4. ด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ได้แก่ ความสามารถเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ทั้งการอนุรักษ์ การพัฒนา และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างสมดุลและยั่งยืน เช่น การบวชป่า การสืบชะตาแม่น้ำ การทำแนวปะการังเทียม การอนุรักษ์ป่าชายเลน การจัดการป่าไม้ต้นน้ำและป่าชุมชน เป็นต้น

5. ด้านกองทุนและธุรกิจชุมชน ได้แก่ ความสามารถในการสะสมและบริหารกองทุนและสวัสดิการชุมชน ทั้งที่เป็นเงินตราและโภคทรัพย์ เพื่อเสริมสร้างความมั่นคงให้แก่ชีวิตความเป็นอยู่ของสมาชิกในกลุ่ม เช่น การจัดการกองทุนของชุมชนในรูปแบบของสหกรณ์ออมทรัพย์ รวมถึงความสามารถในการจัดสวัสดิการในการประกันคุณภาพชีวิตของคนให้เกิดความมั่นคงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม โดยการจัดตั้งกองทุนสวัสดิการรักษายาบาลของชุมชน และการจัดระบบสวัสดิการบริการชุมชน

6. ด้านศิลปกรรม ได้แก่ ความสามารถในการสร้างสรรค์ผลงานทางด้านศิลปะสาขาต่าง ๆ เช่น จิตรกรรม ประติมากรรม นาฏศิลป์ ดนตรี ทัศนศิลป์ คีตศิลป์ การละเล่นพื้นบ้าน และนันทนาการ

7. ด้านภาษาและวรรณกรรม ได้แก่ ความสามารถในการอนุรักษ์และสร้างสรรค์ผลงานด้านภาษาวรรณกรรมท้องถิ่น และการจัดทำสารานุกรมภาษาถิ่น การปริวรรตหนังสือโบราณ การฟื้นฟูการเรียนการสอนภาษาถิ่นอาจท้องถิ่นต่างๆ

8. ด้านปรัชญา ศาสนา และประเพณี ได้แก่ ความสามารถประยุกต์ และปรับใช้หลักธรรมคำสอนทางศาสนา ปรัชญาความเชื่อ และประเพณีที่มีคุณค่าให้เหมาะสมต่อบริบท

ทางเศรษฐกิจ สังคม เช่น การถ่ายทอดวรรณกรรมคำสอน การบวชป่า การประยุกต์ประเพณี บุญประเพณีข้าว เป็นต้น

9. ด้านโภชนาการ ได้แก่ ความสามารถในการประกอบอาหาร ซึ่งอาจจะเป็นอาหาร พื้นบ้าน การแปรรูปอาหารและการถนอมอาหาร เพื่อใช้ในการบริโภคภายในครัวเรือนและผลิตเพื่อ สิ้นค้าจำหน่ายสำหรับบุคคลท้องถิ่นหรือผู้ที่ผ่านเข้ามาเยี่ยมชม

เอกวิทย์ ณ ถลาง และคณะ (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2541) ได้ศึกษา ภูมิปัญญาและกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านไทยในโครงการ ได้กำหนดหัวข้อในการศึกษา ภูมิปัญญาเป็น 4 ลักษณะ ดังนี้

1. ความเชื่อ โลกทัศน์ที่บ่งบอกความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมในธรรมชาติ เหนือธรรมชาติ และหว่างมนุษย์ด้วยกัน

2. วิธีการดำรงชีวิต การแก้ไขปัญหา การปรับตัวกับสิ่งแวดล้อม และกระแสการ เปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม

3. ศิลปหัตถกรรม ประดิษฐ์กรรม ในรูปเครื่องมือของใช้ ศิลปวัตถุ ที่มีแรงบันดาลใจ จากสิ่งแวดล้อม และวัฒนธรรมตามพื้นภูมิที่หลากหลยระหว่างภูมิภาค

4. กระบวนการและพฤติกรรมการเรียนรู้ การถ่ายทอดภูมิปัญญาประสบการณ์ การใช้ ศึกษ อบรม และการแก้ปัญหาตามพื้นฐานวัฒนธรรม และปรัชญาของชาวบ้าน

สุรเชษฐ์ เวชชพิทักษ์ (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2541) ได้กำหนด ประเภทและลักษณะภูมิปัญญาท้องถิ่น ดังนี้

1. ภูมิปัญญาเกี่ยวกับระบบการผลิต หรือการประกอบอาชีพ ซึ่งมีลักษณะประกอบ อาชีพแบบพหุเกษตรกรรม หรือการประกอบอาชีพที่มีลักษณะจัดความสมดุลสอดคล้องกับ ธรรมชาติ มุ่งการพึ่งพาตนเองเป็นกระแสหลักมากกว่าการพึ่งพาตนเองเป็นกระแสหลักมากกว่า การพึ่งพาปัจจัยภายนอก ได้แก่ การทำการเกษตร การทำเกษตรผสมผสาน และการทำเกษตร แบบธรรมชาติ

2. ภูมิปัญญาเกี่ยวกับระบบสังคม หรือการจัดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ ได้แก่ ความเชื่อ คำสอน ค่านิยม ประเพณี ที่แสดงออกในแบบแผนการดำเนินชีวิต

3. ภูมิปัญญาเกี่ยวกับการจัดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ หรือ สิ่งแวดล้อม ได้แก่ การรักษาป่าไม้ชุมชน การรักษาโรคภัยด้วยสมุนไพร

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ (2541) ได้กำหนดประเภทของภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้ ดังนี้

1. คติความเชื่อ ความเชื่อ หลักการที่เป็นพื้นฐานขององค์ความรู้ที่เกิดจากการ สังสม สืบทอดกันมา
2. ศิลปวัฒนธรรมและขนบธรรมเนียม ประเพณีที่เป็นแบบแผนการดำเนินการปฏิบัติ สืบทอดกันมา
3. การประกอบอาชีพในท้องถิ่นที่ยึดหลักการพึ่งตนเองและได้รับการพัฒนาให้เหมาะสมกับกาลสมัย
4. แนวความคิดหลักปฏิบัติเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่ชาวบ้านนำมาดัดแปลงในชุมชนอย่างเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมและความเป็นอยู่

จากการจำแนกประเภทภูมิปัญญาท้องถิ่น ภูมิปัญญาไทย และภูมิปัญญาชาวบ้าน ของนักการศึกษาที่กล่าวมาแล้วข้างต้น สรุปเป็นองค์ความรู้จำแนกได้ 4 ประเภท คือ

1. องค์ความรู้ทางธรรมชาติ เช่น ดิน หินแร่ ป่าไม้ แม่น้ำ ลำคลอง น้ำตก พืช สัตว์ ฯลฯ
2. องค์ความรู้ที่มนุษย์สร้างขึ้น เช่น สถานที่ราชการ สถานประกอบการ สถานประกอบอาชีพอิสระ ห้องสมุดประชาชน พิพิธภัณฑ์ท้องถิ่น ที่อ่านหนังสือพิมพ์ประจำหมู่บ้าน ศูนย์วัฒนธรรม วัด โบสถ์ มัสยิด ฯลฯ
3. ทรัพยากรทางสังคม เช่น ประเพณี วัฒนธรรม ความเป็นอยู่ของคนในชุมชน กิจกรรม
4. ทรัพยากรทางบุคคล เช่น ผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้าน ภูมิปัญญาท้องถิ่น ผู้นำท้องถิ่น ด้านต่างๆ ผู้ประสบความสำเร็จในการประกอบอาชีพ พ่อแม่ ผู้ปกครอง นักเรียนที่มีความรู้ความสามารถ อาจารย์ ครู นักวิชาการ โรงเรียน อื่นๆ

ภูมิปัญญาชาวบ้านจำแนกตามอรรถประโยชน์ (สุธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์, <http://www.rescom2006.trf.ot.th>, 2551) ได้แบ่งภูมิปัญญาชาวบ้านจำแนกตามอรรถประโยชน์ ดังนี้

1. ภูมิปัญญาชาวบ้านเพื่อการยังชีพ ภูมิปัญญาชาวบ้านประเภทเพื่อการยังชีพมีขึ้นเพื่อการมีชีวิตรอดอยู่รอด อยู่อย่างมีความสุขสบายตามอัตภาพ เป็นภูมิปัญญาที่เกี่ยวกับการเสาะหาปัจจัยพื้นฐานในการยังชีพของสังคมปฐมฐานยุคที่มนุษย์เสาะหาปัจจัยด้วยวิธีเก็บเกี่ยวและการใช้แรงงาน

1.1 ภูมิปัญญาที่เกี่ยวกับการทำมาหากิน เริ่มตั้งแต่ภูมิปัญญาการเก็บเกี่ยว เช่น ภูมิปัญญาการหาของป่า ถ่าสัตว์ ตีผึ้ง การทำและใช้เครื่องมือจับสัตว์น้ำ

1.2 ภูมิปัญญาที่เกี่ยวข้องกับที่อยู่อาศัย เช่น การสร้างบ้านเรือนแบบเครื่องผูก ภูมิปัญญาการเลือกใช้วัสดุ วิธีเย็บ ผูกกริม ถักกริม ผูกเงื่อน

1.3 ภูมิปัญญาที่เกี่ยวกับวัฒนธรรม โภชนาการ ได้แก่ ภูมิปัญญาในการเลือกสรรอาหาร วิธีปรุง และวิธีถนอมอาหาร

1.4 ภูมิปัญญาที่เกี่ยวกับเครื่องนุ่งห่ม ได้แก่ ภูมิปัญญาในการนำสิ่งต่างๆ มาปกปิดร่างกายให้อบอุ่น

1.5 ภูมิปัญญาเกี่ยวกับยารักษาโรค ได้แก่ การนำสมุนไพร สัตว์ แร่บางชนิดมาใช้เป็นตัวยา การผสมยา วิธีปรุงยา การใช้ยา

2. ภูมิปัญญาเกี่ยวกับการพิทักษ์ชีวิตและทรัพย์สิน ผู้คนทุกหมู่เหล่าต่างพยายามจะให้ตนเองมีชีวิตที่ยั่งยืนมั่นคง จึงทุ่มเทใช้สติปัญญาและสิ่งเอื้ออำนวยต่างๆ เพื่อให้บรรลุความต้องการอันนี้ สามารถจำแนกภูมิปัญญา ประเภทนี้ คือ ภูมิปัญญาการพึ่งตนเอง ภูมิปัญญาเบื้องต้นในการพิทักษ์ปกป้องชีวิตและทรัพย์สิน ภูมิปัญญาหลบเลี่ยงอันตราย ภูมิปัญญาการรวมพลังและการพึ่งพิง ภูมิปัญญาทำใช้ศาสตราวุธ ภูมิปัญญาการดูแลบำรุงรักษาชีวิตและทรัพย์สิน การให้ความสำคัญต่อสตรีและเด็ก

3. ภูมิปัญญาเกี่ยวกับการสร้าง พิทักษ์ฐานะและอำนาจ ผู้คนทุกหมู่เหล่ายอมอาศัยฐานะและอำนาจเพื่อช่วยในการดำรงชีพ

จากประเภทของภูมิปัญญาชาวบ้านที่กล่าวมาแล้วข้างต้น สามารถสรุปได้ว่า ภูมิปัญญาได้แบ่งออกเป็นหลายประเภท โดยจะมีเกณฑ์และจุดมุ่งหมายที่แตกต่างกันออกไป แต่จะมีจุดมุ่งหมายที่เดียวกัน คือ การส่งเสริมให้มีการนำภูมิปัญญาชาวบ้านมาใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อถิ่นฐานของตน และเผยแพร่ภูมิปัญญาของตนเองไปยังท้องถิ่นอื่นๆ

2.5 ความสำคัญของภูมิปัญญาชาวบ้าน

ในปัจจุบัน การพัฒนาประเทศของเรานั้นมุ่งพัฒนาคนเข้าสู่ระบบอุตสาหกรรม หรือสังคมเมือง ทำให้ชาวบ้านหรือกลุ่มบางคนบางส่วนต้องประสบปัญหาในการปรับตัว จึงเกิดการย้ายถิ่นฐานเข้ามาทำงานในสังคมเมือง และก่อให้เกิดปัญหาต่างๆ ตามมาอย่างมากมาย และที่สำคัญคือเกิดภาวะการว่างงาน ดังนั้น จึงเห็นได้ว่า การพัฒนาโดยให้ความสำคัญทางเศรษฐกิจอย่างเดียวยังไม่เพียงพอต้องศึกษาถึงประเด็น ความเชื่อ วัฒนธรรม ประเพณี ระบบการคิดของ

ชาวบ้าน ความเฉลียวฉลาด หรืออัจฉริยะของประชาชน ซึ่งนักวิชาการหลายท่านได้แสดงทัศนะต่างๆ เกี่ยวกับความสำคัญของภูมิปัญญาชาวบ้านไว้ ดังนี้

เอกวิทย์ ณ ถลาง (2540, น. 7) กล่าวถึง ความสำคัญของภูมิปัญญาชาวบ้านสรุปได้ว่าชาวบ้านมีภูมิปัญญาและมีความคิดที่จะแก้ปัญหาด้วยสติปัญญาความรู้ที่สั่งสมอยู่ในตัวของพวกเขาในบริบททางเศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของเขาเอง กล่าวคือนอกกระแส กล่าวคือนอกกระแสบนพื้นฐานวัฒนธรรมที่ตนรู้จักและเห็นคุณค่า สามารถจัดการกับชีวิตของเขาได้อย่างน่าชื่นชม

สันติสุข กฤดากร (2541, น. 17) กล่าวถึง ภูมิปัญญาชาวบ้านมีความสำคัญ 3 ประการดังต่อไปนี้

1. ช่วยให้ผู้สมาชิกในชุมชนหมู่บ้านดำรงชีวิตร่วมกันได้อย่างสงบสุข
2. ช่วยสร้างความสมดุลระหว่างคนกับธรรมชาติแวดล้อม
3. ช่วยให้ผู้คนดำรงตน และปรับเปลี่ยนให้ทันต่อความเปลี่ยนแปลงและผลกระทบอัน

เกิดจากสังคมภายนอก

จากความคิดเห็นเกี่ยวกับความสำคัญของภูมิปัญญาชาวบ้านดังกล่าว จะเห็นภาพชัดเจนขึ้น หากพิจารณาพัฒนาการของสังคมหรือชุมชน กล่าวคือ สังคมหรือชุมชนใดก็ตาม เมื่อเกิดและดำรงมานาน ล้วนต้องมีภูมิปัญญาของตัวเอง ภูมิปัญญาที่มีลักษณะเป็นกระบวนการที่สะสมเป็นระยะเวลายาวนานว่าทำ อย่างไรจึงจะมีชีวิตอยู่โดยสอดคล้องกับธรรมชาติ แต่ละท้องถิ่นมีลักษณะภูมิประเทศที่แตกต่างกัน ก็ต้องใช้ภูมิปัญญาประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน เช่น ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีอากาศร้อนอบอ้าว จึงมีภูมิปัญญาที่สร้างบ้านที่มีใต้ถุนโล่งซึ่งจะทำให้อากาศได้ถ่ายเท มีลมพัด สามารถทำให้เย็นได้

โดยสรุป ความสำคัญของภูมิปัญญาชาวบ้านทำให้เกิดผลดี และเป็นประโยชน์ต่อชุมชน หรือท้องถิ่น คือ ช่วยให้ผู้สมาชิกในชุมชนหมู่บ้านดำรงชีวิตร่วมกันได้อย่างปกติสุข ช่วยสร้างความสมดุลระหว่างคนกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ช่วยให้ผู้คนดำรงตนและปรับเปลี่ยนให้ทันต่อความเปลี่ยนแปลงและผลกระทบอันเกิดจากสังคมภายนอก

เอกวิทย์ ณ ถลาง (2540, น. 46-48) ได้ศึกษาวิเคราะห์และประมวลลักษณะการเรียนรู้ของ “ชาวบ้าน” หรือคนธรรมดาสามัญจนก่อให้เกิดการพัฒนาภูมิปัญญาไว้อย่างมากมายว่า กระบวนการเรียนรู้ตามธรรมชาติของมนุษย์ 8 กระบวนการ ดังนี้ -

1. เริ่มแรกในบรรพกาลมนุษย์เรียนรู้ ที่จะดำรงชีวิตและรักษาเผ่าพันธุ์ของตนเองให้อยู่รอดด้วยการ “ลองผิดลองถูก” เรียนรู้ในการหาอาหาร การต่อสู้กับภัยธรรมชาติ การรักษาพยาบาลเมื่อเจ็บป่วย ต่อสู้แย่งชิงของที่อยู่ระหว่างมนุษย์ด้วยกันและเผชิญโชคด้วย

การเลี้ยงต่างๆ เมื่อประสบความล้มเหลวก็ถึงชีวิตดับหรือบาดเจ็บแต่ถ้าสำเร็จก็ได้อาหารได้สิ่งของ พันอันตรายเป็นต้น จากประสบการณ์ของการลองผิดลองถูก มนุษย์ก็สะสมความรู้ความเข้าใจของคนไว้แล้วถ่ายทอดส่งต่อให้ลูกหลานเผ่าพันธุ์ของตน

2. ปลูกพืช การสร้างบ้านและการต่อสู้กับภัยอันตราย เป็นต้น ในกรณีชาวบ้านในประเทศไทยจะเห็นได้ว่า ชาวภาคเหนือ เรียนรู้จากการร่วมกันจัดระบบเหมืองฝายเพื่อการกสิกรรมในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำระหว่างเขา แล้วค่อยๆ พัฒนาขึ้นเป็นระบบความสัมพันธ์ในการแบ่งปันน้ำระหว่างคนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในลุ่มแม่น้ำเดียวกัน ชาวอีสานเรียนรู้ที่จะแสวงหาแหล่งดินดำน้ำชุ่มเป็นที่ทำกิน หรือขุดสระไว้เป็นบารายรอบเขตสถานเพื่อเลี้ยงชุมชน ชาวภาคกลางเรียนรู้ที่จะอยู่กับภาวะน้ำหลาก น้ำท่วม น้ำลด ด้วยการปลูกเรือนใต้ถุนสูง เดินทางด้วยเรือและทำนา ทำไร่ ให้สอดคล้องกับฤดูกาล ส่วนชาวภาคใต้ ก็เรียนรู้ที่จะพึ่งพากันระหว่างคนอยู่ต่างถิ่น ต่างทำเลกันในเขตเชิงเขา ลุ่มน้ำ และชายทะเล

3. การถ่ายทอดความรู้ การเรียนรู้จากการทำจริงได้พัฒนาต่อมาจนเป็นการส่งต่อ (transmission) แต่คนรุ่นหลังด้วยการสืบทอดวิธีการ การสั่งสอนด้วยการบอกเล่า (oral tradition) ในรูปของเพลงกล่อมเด็ก คำพังเพย สุภาษิต และการสร้างองค์ความรู้ไว้เป็นลายลักษณ์ (literary tradition) ซึ่งโดยทั่วไปการถ่ายทอดภูมิปัญญาของชาวบ้านทุกภูมิภาค จะนิยมสอนวิธีแรก คือ สืบทอดวิธีการ และสอนเป็นวาจา ในกรณีที่เป็นศิลปะ / วิทยาการระดับที่มีความซับซ้อนหรือลึกซึ้ง จึงจะใช้วิธีลายลักษณ์ในรูปของตำรา เช่น ตำรายา ตำราปลูกบ้าน ตำราโหราศาสตร์ ฯลฯ หรือผูกเป็นวรรณกรรมคำสอน คำตักเตือน ภาษิต คู่มือ แผนที่ และตำนาน-นิทาน ฯลฯ สุดท้ายจะสะดวกและจะเห็นว่าสอดคล้องกับพื้นฐานของชาวบ้าน การถ่ายทอดทั้งโดยวาจาและลายลักษณ์ หรือการสืบทอดก็ไม่มีอะไรตายตัว แต่จะปรับเปลี่ยนไปตามเหตุ-ปัจจัย ที่อยู่ในการรับรู้ของคนผู้เป็นเจ้าของ วัฒนธรรม ในบางกรณีความรู้ที่สั่งสมไว้อาจดลหายหรือสูญหายได้

4. การเรียนรู้โดยพิธีกรรม กล่าวในเชิงจิตวิทยาว่า พิธีกรรมมีความศักดิ์สิทธิ์และมีอำนาจโน้มน้าวให้คนมีส่วนร่วมรับเอาคุณค่าและแบบอย่างพฤติกรรมที่ต้องการเน้นเข้าไปในตัว เป็นการต่อยอดความเชื่อ กรอบศีลธรรม จรรยาของชุมชน แนวปฏิบัติและความคาดหวังโดยไม่ต้องใช้การจำแนกแจกแจงเหตุผลแต่ใช้ศรัทธาความขลัง ความศักดิ์สิทธิ์ของพิธีกรรมเป็นการสร้างกระแสความเชื่อและพฤติกรรมที่พึงประสงค์ ถึงแม้จะเน้นผลที่เกิดต่อสำนึกของผู้มีส่วนร่วมเป็นสำคัญ ด้วยเหตุดังนี้พิธีสืบชะตาแม่น้ำ สืบชะตาเมือง บวชต้นไม้ บวชป่า พิธีอุปสมบท พิธีบังสุกุล พิธีสู่ขวัญในโอกาสต่างๆ เป็นต้น

5. ศาสนา ทั้งในด้านหลักคำสอน ศิลปะและวัตรปฏิบัติตลอดจนพิธีกรรมและกิจกรรมทางสังคมที่มีวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชนในเชิงการเรียนรู้ ล้วนมีส่วนตอกย้ำภูมิปัญญาที่เป็นอุดมการณ์แห่งชีวิตให้กรอบและบรรทัดฐานความประพฤติและความมั่นคงอบอุ่นทางจิตใจเป็นที่ยึดเหนี่ยวแก่คนในการเผชิญชีวิตบนความไม่แน่นอนอันเป็นสัจธรรมอย่างหนึ่งของสถาบันศาสนา

6. การแลกเปลี่ยนความรู้ ประสบการณ์ระหว่างกลุ่มคนที่แตกต่างกันทั้งในชาติพันธุ์ ถิ่นฐานทำกินรวมไปถึงการแลกเปลี่ยนกับคนต่างวัฒนธรรม ทำให้กระบวนการการเรียนรู้ขยายตัว มีความคิดใหม่ วิธีการใหม่เข้ามาผสมผสานกลมกลืนบ้างขัดแย้งบ้าง แต่ทำให้เกิดการเรียนรู้ที่หลากหลายกว้างขวางทั้งในด้านสาระ รูปแบบและวิธีการ กระบวนการเรียนรู้ของคนในสังคมจึงมีพลวัตโดดเด่นกว่าเดิมกลายเป็นสังคมแห่งการเรียนรู้ที่มีทางเลือก (Options) ให้แสวงหามากมาย ไม่รู้จบและมีเครือข่ายแห่งการเรียนรู้ที่มีภูมิปัญญาทั้งเก่าและใหม่ให้พิจารณาอย่างอเนกอนันต์

7. การผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม (Cultural Reproduction) ในการแก้ปัญหาทั้งทางสิ่งแวดล้อมทางเศรษฐกิจและสังคม ได้มีคนพยายามเลือกเฟ้นเอาความเชื่อและธรรมเนียมปฏิบัติที่สืบทอดกันมาในสังคมประเพณีมาผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมให้ตรงกับฐานความเชื่อเดิม ขณะเดียวกันก็แก้ปัญหาในบริบทใหม่ได้ระดับหนึ่ง ปรากฏการณ์ที่เห็นได้โดยทั่วไปเกี่ยวกับการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมในสังคมไทยที่มีปัญหา มีวิกฤตการณ์ความสลับซับซ้อนทางสังคมยิ่งกว่าในอดีตที่ผ่านมาและการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมเป็นกระบวนการเรียนรู้อย่างหนึ่งที่ยอมมีทั้งที่ได้ผลและไม่ได้ผล สร้างสรรค์และไม่สร้างสรรค์

8. ครูพักลักจำ เป็นกระบวนการเรียนรู้อีกวิธีหนึ่งที่มีมาแต่เดิม และจะยังมีอยู่ต่อไป วิธีครูพักลักจำ เป็นการเรียนรู้ทำนองแอบเรียน แอบเอาอย่าง แอบลองทำตามแบบอย่างที่เขาสังเกตอยู่เงียบๆ แล้วรับเอามาเป็นของตนเองเมื่อสามารถทำได้จริง วิธีนี้ดูเผินๆ เป็นเสมือนการลักขโมยสิ่งที่เป็นภูมิปัญญาของผู้อื่น แต่ในความหมายที่เข้าใจกัน หาสื่อความในทางชั่วร้ายไม่ หากเป็นวิธีการธรรมดาของคน ในการเรียนรู้จากคนอื่น ในชีวิตของคนทุกคนจะมีพฤติกรรมครูพักลักจำอยู่ไม่มากก็น้อยและถ้ายอมรับนับถือว่า วิธีการเรียนรู้ที่ดูประหนึ่งว่าไม่สำคัญนี้ มีคุณค่าสูงมีความเป็นธรรมชาติในนิสัยมนุษย์และเป็นทางหาความรู้ทางหนึ่งที่มีประสิทธิภาพก็จะเป็นการส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ที่ผลดีอีกทางหนึ่งได้ โดยนัยดังกล่าวนี้ครูพักลักจำจึงเป็นคนละเรื่องกับการขโมยลิขสิทธิ์ทางปัญญาที่เป็นโรคระบาดกันอยู่ในปัจจุบัน

3 แนวคิดเกี่ยวกับการถ่ายทอดภูมิปัญญาชาวบ้าน

การที่ชนชาติและเผ่าพันธุ์ต่างๆ อยู่รอดมาได้ถึงทุกวันนี้ เพราะคุณค่าอันเป็นพื้นฐานแห่งการดำเนินชีวิต สามารถรักษาสมดุลระหว่างความสัมพันธ์ของมนุษย์กับสภาพแวดล้อมกับผู้คนในสังคมเดียวกัน และกับสังคมอื่นๆ ความสมดุลดังกล่าวยังคงอยู่และถ่ายทอดสืบสานกันมา บางส่วนนั้นอาจหายไป แต่มีสิ่งใหม่ๆ เกิดขึ้นแทนการถ่ายทอดสืบสานมีลักษณะทั้งทางตรงและทางอ้อม ดังนั้นภูมิปัญญาจึงเป็นเรื่องของการสืบทอดประสบการณ์จากอดีตจนถึงปัจจุบันที่เป็นไปอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสาย มีการเชื่อมโยงประวัติศาสตร์สืบทอดกันมาเป็นลักษณะของความสัมพันธ์ภายในโดยชาวบ้านเอง ภูมิปัญญาจึงนับเป็นความคิดทางสังคม (social Thought) ทั้งในลักษณะนามธรรม คือปรัชญาแนวทางในการดำเนินชีวิตและในลักษณะที่เป็นรูปธรรม ซึ่งเป็นเรื่องเฉพาะด้าน เช่น การทำมาหากิน ศิลปะ ดนตรี หัตถกรรมและสิ่งอื่นๆ ซึ่งในสังคมใดที่มีการดำรงอยู่มายาวนานย่อมจะต้องมีภูมิปัญญาด้วยลักษณะสำคัญ 4 ประการ คือ ความรู้และระบบความรู้ การสั่งสมและการเข้าถึงความรู้ การถ่ายทอดความรู้และระบบความรู้ รวมทั้งสร้างสรรค์และปรับปรุงภูมิปัญญาความรู้ นอกจากนี้ภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เกิดจากการสั่งสมระบบความรู้ของชาวบ้านจะสะท้อนออกมาในลักษณะที่สัมพันธ์ใกล้ชิด คือ ความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดระหว่างคนกับโลก สิ่งแวดล้อม ธรรมชาติ สัตว์และพืช ความสัมพันธ์กับคนอื่นๆ ที่ร่วมกันอยู่ในสังคมหรือในชุมชน ความสัมพันธ์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติและสิ่งที่ไม่สามารถสัมผัสได้ ซึ่งนักวิชาการได้เสนอแนวคิดไว้หลายประการ คือ

3.1 หลักการถ่ายทอดภูมิปัญญา

หลักการถ่ายทอดภูมิปัญญา คือ สาระสำคัญและวิธีการที่ยึดถือเป็นแนวทางปฏิบัติในการถ่ายทอดภูมิปัญญา หรือการส่งทอดความรู้ ความเข้าใจจากบุคคลหนึ่งซึ่งมีลักษณะเป็นแบบมีลายลักษณ์อักษร และไม่มีลายลักษณ์อักษร โดยมีหลักการถ่ายทอดภูมิปัญญาหรือองค์ประกอบในการถ่ายทอดภูมิปัญญา คือ (ปฐม นิคมานนท์, 2538, น. 36-38)

1. องค์คติ (Concepts) ได้แก่ ความเชื่อ ความคิดความเข้าใจ อุดมการณ์ต่างๆ
2. องค์พิธีการ (Usages) ได้แก่ ขนบธรรมเนียม ประเพณี ซึ่งแสดงออกมาในรูปพิธีกรรมต่างๆ เช่น พิธีแต่งงาน พิธีการตั้งศพ การแต่งกาย เป็นต้น

3. องค์กรวัตถุ (Instrumentary and symbolic objects) ได้แก่ สิ่งประดิษฐ์ที่มีรูปร่างสามารถจับต้องได้ เช่น ผลผลิตทางศิลปกรรม งานฝีมือ และองค์กรวัตถุที่ไม่มีรูปร่าง แต่เป็นเครื่องแสดงสัญลักษณ์ ความหมายต่างๆ เช่น ภาษา เป็นต้น

ภูมิปัญญาเป็นองค์ความรู้ที่สะสมขึ้นมาจากประสบการณ์ของชีวิตและสังคมในสภาพสิ่งแวดล้อมที่แตกต่างกัน และถ่ายทอดสืบต่อกันเป็นวัฒนธรรมของแต่ละท้องถิ่นในประเทศไทยซึ่งมีความหลากหลายแต่ไม่แตกต่างกันมากนัก เนื่องจากมีพื้นฐานเดียวกัน นั่นคือ ความเชื่อ ศาสนา และวิถีชีวิตของอาชีพเกษตรกรรม ซึ่งหลักการถ่ายทอดภูมิปัญญาสามารถสรุปได้ ดังนี้

กลุ่มที่ 1 คติ ความคิด ความเชื่อ หลักการที่เป็นพื้นฐานขององค์ความรู้ที่เกิดจากการสั่งสมถ่ายทอดกันมา

กลุ่มที่ 2 ศิลปวัฒนธรรม และขนบธรรมเนียมประเพณีที่เป็นแบบแผนของการดำเนินชีวิตที่ปฏิบัติสืบต่อกันมา

กลุ่มที่ 3 การประกอบอาชีพในท้องถิ่นที่ยึดหลักการพึ่งตนเอง และได้รับการพัฒนาให้เหมาะสมกับกาลสมัย

กลุ่มที่ 4 แนวคิด หลักปฏิบัติเทคโนโลยีใหม่ที่ท้องถิ่นนำมาดัดแปลงใช้ในชุมชนอย่างเหมาะสมกับสภาพความเป็นอยู่

ภูมิปัญญาทั้ง 4 กลุ่มนี้ จะปรากฏให้เห็นได้ในเรื่องของการประกอบอาชีพศิลปวัฒนธรรม ประเพณีต่างๆ และทางด้านการอบรมสั่งสอนถ่ายทอดให้อุษุชนรุ่นหลัง ที่ยังปรากฏอยู่ทุกวันนี้ ได้แก่

1. เรื่องเกี่ยวกับคติ ความคิด ความเชื่อ และหลักการที่เป็นพื้นฐานขององค์ความรู้

ความคิด ความเชื่อที่เป็นพื้นฐานขององค์ความรู้ที่ปรากฏให้เห็นชัดได้ในปัจจุบันทั้งที่เป็นการประกอบพิธีกรรม การปลูกพืช การเลี้ยงสัตว์ และการใช้แรงงานของตนเอง รวมถึงการหาผลผลิตต่างๆ ที่มีอยู่ในธรรมชาติมาใช้ประโยชน์เพื่อการยังชีพ ประกอบกับความเชื่อทางศาสนาพุทธ และพราหมณ์ ได้เข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องด้วยจึงก่อให้เกิดความเชื่อเรื่องผี ความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์และพุทธ ซึ่งส่วนผสมของความเชื่อเหล่านี้จะมีมากน้อยเพียงใดขึ้นอยู่กับพื้นฐานการพัฒนาของแต่ละบุคคลในแต่ละท้องถิ่น

ความเชื่อดังเดิมนั้นเกิดขึ้น สืบทอด และพัฒนาการมานานซึ่งเป็นผลมาจากการพึ่งพา และให้คุณค่ากับธรรมชาติ การให้ความเคารพในสิ่งที่บรรพบุรุษสั่งสม และถ่ายทอดไว้ให้ดังจะพบได้ในแต่ละชุมชน เช่น ชุมชนภูเขาคงมีความเชื่อในเรื่องผีป่า เจ้าเขา เทพารักษ์ ผู้ที่อยู่ในที่

ราบก็จะมีเชื่อในเรื่องพระภูมิเจ้าที่ พระภูมินา การสู่ขวัญ การให้ความเคารพแก่แม่โพสพ ผู้ที่อยู่ตามแม่น้ำ ริมทะเล มักจะเชื่อในเรื่องของแม่ย่านาง เป็นต้น

2. ศิลปะ วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมและประเพณี

ศิลปะ วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมและประเพณี จะเป็นตัวชี้วัดที่สำคัญต่อการแสดงออกถึงภูมิปัญญาชาวบ้านแต่ละหมู่บ้านต่อการดำเนินชีวิต ซึ่งก็คือผลงานหรือกิจกรรมที่เกิดจากความคิดของชาวบ้านที่แสดงให้เห็นคุณค่าแห่งการดำเนินชีวิต วิถีชีวิต ความเป็นอยู่ที่ได้รับการถ่ายทอดสืบต่อกันมาเฉพาะกลุ่มชน หรือท้องถิ่นนั้นๆ ซึ่งเป็นการแสดงถึงความเจริญงอกงามและความเป็นระเบียบเรียบร้อยของกลุ่มชนหรือท้องถิ่นนั้นๆ

3. การประกอบอาชีพในท้องถิ่นที่ยึดหลักการพึ่งตนเอง

ในอดีตวิถีชีวิตของคนไทยมีความเป็นอยู่อาศัยธรรมชาติ ทำมาหากินเลี้ยงชีพด้วยการเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ ปลูกพืชสมุนไพร ในการประกอบอาชีพนั้น เป็นการทำให้มีอยู่มีกินมากกว่าที่จะทำเพื่อความมั่งมี ความร่ำรวย โดยที่ไม่จำเป็นต้องอาศัยปัจจัยภายนอกมาเป็นตัวกำหนดหรือมีอิทธิพลในการผลิต แต่ในปัจจุบันวิถีการดำเนินชีวิตของคนไทยเปลี่ยนแปลงไปมาก ซึ่งเป็นผลมาจากการมุ่งเน้นพัฒนาประเทศ เพื่อเปลี่ยนแปลงจากประเทศเกษตรกรรมเป็นประเทศอุตสาหกรรมใหม่ ทำให้ระบบการผลิตเปลี่ยนแปลงไปจากการผลิตเพื่อการยังชีพเป็นการผลิตเพื่อการค้า ระบบการผลิตยึดติดกับระบบธุรกิจภายนอก เมื่อระบบธุรกิจภายนอกล้มเหลวทำให้ระบบการผลิตของชาวบ้านได้รับผลกระทบไปด้วย จึงก่อให้เกิดความล้มเหลวทางเศรษฐกิจในชนบทอย่างรุนแรง ผลจากความล้มเหลว และความผิดพลาดที่เกิดขึ้นจึงได้มีบุคคลหนึ่งนำไปใช้เป็นบทเรียน เกิดแนวความคิดพึ่งพาตนเอง และการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันในชนบท จึงได้มีการริเริ่มฟื้นฟูทรัพยากรในท้องถิ่นที่ได้สูญเสียไปให้มีสภาพอุดมสมบูรณ์พร้อมกับปรับสภาพการดำเนินชีวิตที่เคยถูกรบกวนด้วยระบบธุรกิจการค้ากลับมาสู่อาชีพเกษตรกรรม เพื่อความอยู่รอดโดยอาศัยความสมดุลทางธรรมชาติ กลุ่มบุคคลดังกล่าวยืนหยัดต่อสู้ด้วยความเข้มแข็งกับความล้มเหลว กับความผิดพลาดที่เกิดขึ้นอย่างภาคภูมิใจด้วยกำลังกาย สติปัญญา สั่งสมประสบการณ์ จากการผสมผสานกลมกลืนไปอย่างเหมาะสม สามารถยืนหยัดอยู่ได้ด้วยพึ่งพาตนเอง ซึ่งนับว่าบุคคลเหล่านี้ เป็นผู้ที่เหมาะสมควรได้รับการยกย่อง และนำเอาหลักการ ความรู้ แนวคิด และประสบการณ์ไปถ่ายทอดให้กับอนุชนรุ่นต่อไป

4. แนวคิด หลักปฏิบัติและเทคโนโลยีชาวบ้าน

สืบเนื่องจากสภาพแวดล้อม และเศรษฐกิจของประเทศไทยได้เปลี่ยนแปลงจากสังคมเกษตรกรรมไปสู่สังคมอุตสาหกรรม จึงมีผลทำให้สภาพการดำเนินชีวิตเปลี่ยนแปลงจาก

การผลิตเพื่อการยังชีพเป็นการผลิตเพื่อการค้า ทำให้เกิดการนำแนวคิด ความรู้ และวิทยาการที่เคยปฏิบัติกันมาผสมผสานกับวิทยาการ และเทคโนโลยีสมัยใหม่ เพื่อนำมาใช้ในการเพิ่มผลผลิตอย่างมีประสิทธิภาพ หรือประกอบกิจกรรมในการดำเนินชีวิตในครอบครัว และท้องถิ่นได้อย่างเหมาะสมซึ่งนับว่าบุคคลเหล่านี้เป็นอีกกลุ่มหนึ่งที่เป็นผู้มีความรู้ ความสามารถในการพัฒนาตนเอง และช่วยเหลือสังคมได้อย่างดียิ่ง

นอกจากนี้ ปฐม นิคมานนท์ (2538, น. 34-35) ได้สรุปหลักการถ่ายทอดภูมิปัญญาไว้ดังนี้

1. การสืบสอดความรู้ภายในชุมชน ส่วนใหญ่เป็นเรื่องอาชีพของหมู่บ้านที่แทบทุกครัวเรือนทำกัน อาจเป็นอาชีพรองจากการทำไร่ ทำนา เช่น เครื่องปั้นดินเผา จักสาน ทอผ้า ซึ่งสมาชิกของชุมชนได้คลุกคลี คุ่นเคยมาตั้งแต่เด็กภายใต้สภาพการดำรงชีวิตประจำวัน

2. การสืบทอดภายในครัวเรือน เป็นการสืบสอดความรู้ความชำนาญที่มีลักษณะเฉพาะ กล่าวคือ เป็นความสามารถเฉพาะบุคคล หรือเฉพาะครอบครัว เช่น ความสามารถในการรักษาโรค งานช่างศิลป์ ช่างฝีมือ ความรู้ด้านพิธีกรรมต่างๆ ความรู้เหล่านี้จะถ่ายทอดภายในครอบครัวและเครือญาติ บางอย่างมีการหวงแหน และเป็นความลับในสายตระกูล

3. การฝึกจากผู้รู้ผู้ชำนาญเฉพาะอย่าง เป็นการถ่ายทอดที่ผู้สนใจไปขอรับการถ่ายทอดวิชาการ ผู้รู้อาจเป็นญาติหรือไม่ใช่ญาติ หรืออาจอยู่นอกชุมชนก็ได้ เช่น ช่างโบสถ์ ช่างลายไทย หมอตำแย ซึ่งมีการถ่ายทอด 4 ประการ

3.1 ไปอยู่เป็นลูกมือฝึกงาน บางรายได้รับค่าแรง และบางรายไม่ได้ค่าแรง แต่ได้ความรู้ตอบแทน

3.2 ไปขอเรียนโดยเสียค่าเรียนเป็นการตอบแทน

3.3 มีการรวมกลุ่มกันเรียนภายในชุมชน

3.4 เจ้าหน้าที่จากองค์กรภายนอกมาจัดสอน

4. การฝึกฝนและค้นคว้าด้วยตนเอง อาชีพและความชำนาญหลายอย่างเกิดขึ้นด้วยการคิดค้น ดัดแปลง และพัฒนาขึ้นมาด้วยตนเอง แล้วถ่ายทอดไปสู่ลูกหลาน เช่น การแกะสลักหิน ช่างฆ้อง เป็นต้น การเรียนรู้ด้วยตนเองนี้เกิดจากเหตุผล 3 ประการ คือ

4.1 ชอบสิ่งนั้นมาตั้งแต่เด็ก

4.2 เห็นตัวอย่างคนอื่นทำแล้วสนใจ พยายามเลียนแบบและฝึกฝนจนชำนาญ

4.3 มีผู้ชี้แนะในเบื้องต้น แล้วมาฝึกฝน และคิดค้นด้วยตนเองจนมีความชำนาญ

5. ความรู้ความชำนาญที่เกิดขึ้นจากความบังเอิญหรือสิ่งลึกลับ เป็นความรู้บางอย่างเกิดขึ้นโดยตรงเองไม่ได้สนใจ หรือไม่ได้คาดคิดมาก่อน เป็นต้นว่ามีวิญญาณหรืออำนาจลึกลับเข้าสิงมาบอกทำให้มีความสามารถในการรักษาโรคได้ หรือความสามารถในการทำนายทายทักได้ ซึ่งยังไม่สามารถอธิบายด้วยเหตุผลทางวิทยาศาสตร์ได้

สรุปแล้วหลักการถ่ายทอด หมายถึง สารสำคัญหรือวิธีการที่ยึดเป็นแนวทางในการถ่ายทอดภูมิปัญญาหรือการถ่ายทอดความรู้จากบุคคลหนึ่ง โดยอาศัยประสบการณ์ที่ได้สั่งสมต่อๆ กันมา ซึ่งการถ่ายทอดนั้นจะเริ่มตั้งแต่ภายในครอบครัว เครือญาติและผู้ที่เกี่ยวข้องๆ ไป

3.2 ลักษณะการถ่ายทอดภูมิปัญญา

มีนักวิชาการได้กล่าวถึงลักษณะการถ่ายทอดภูมิปัญญา ไว้หลายท่าน ดังนี้

สันติสุข กฤดากร (2541, น. 14) ได้จำแนกลักษณะการถ่ายทอดภูมิปัญญาชาวบ้าน ออกเป็น 3 ลักษณะ คือ

1. การถ่ายทอดประสบการณ์ระหว่างวัย ในแก่มุมของชีวิตหมู่บ้าน คนๆ หนึ่งตั้งแต่เกิดจนตายมีการลำดับขั้นทางวัยวุฒิ 5 ชั้น หรือ 5 ช่วงวัย คือ ช่วงวัยเด็ก ช่วงหนุ่มสาว ช่วงแต่งงานมีครอบครัว ช่วงวัยกลางคน และช่วงวัยแก่ ทั้ง 5 ช่วงวัยนี้ มีการถ่ายทอดประสบการณ์ซึ่งกันและกัน เมื่ออยู่ในวัยเด็ก จะมีคนอื่นอีก 4 รุ่น คอยอุ้มชู และให้เด็กเห็นถึงชีวิตที่แตกต่างกัน ช่วงวัยแก่อยู่เหนือสุดของคนอีก 4 รุ่น ก็มีคน 4 รุ่น ให้มองย้อนหลังถึงความแตกต่างของวัย และได้รับประสบการณ์ใหม่ๆ จากคนหนุ่มสาว ซึ่งยอมรับสิ่งใหม่ๆ ได้ง่าย ช่วงที่มีครอบครัวแล้ว ก็จะมีคน 2 รุ่น ให้มองย้อนหลัง และมองไปข้างหน้า

2. การเกี่ยวสัมพันธ์กับสถาบันต่างๆ ในหมู่บ้าน ถึงแม้ว่าภูมิปัญญาจะเกิดจากการสรุปประสบการณ์ชีวิตของคน แต่ก็ปฏิเสธไม่ได้ว่าสถาบันมีส่วนร่วมในการถ่ายทอดประสบการณ์ของคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง เพราะสถาบันต่างๆ ในชุมชนเป็นตัวเก็บสะสมประสบการณ์ และภูมิปัญญาที่คนรุ่นหนึ่งได้สรุปไว้ และการถ่ายทอดให้กับคนอีกรุ่นหนึ่ง สถาบันต่างๆ ในหมู่บ้านที่เกี่ยวข้องในวิถีชีวิตของชาวบ้าน และมีบทบาทในการถ่ายทอดภูมิปัญญา และประสบการณ์ ก็คือ ครอบครัว วัด การทำมาหากิน และพิธีกรรมต่างๆ ทั้งทางประเพณี และความเชื่อ

3. การเรียนเชิงประจักษ์ ในการเข้าใจของชาวบ้านคนหนึ่ง ไม่ได้เข้าใจเพราะมีตนบอกเล่าหรืออ่านเอาเองจากการที่มีคนเขียนไว้ แต่ความเข้าใจนั้นมาจากการได้รู้ได้เห็น การเกิด แก่ เจ็บ ตาย ในตลอดชีวิตไม่ได้มีครั้งเดียว ได้เห็นเป็นสิบเป็นร้อยครั้ง ได้ร่วมแสดงความยินดี

เมื่อมีการเกิดดูแลเอาใจใส่เมื่อมีการป่วยไข้ทั้งที่เกิดขึ้นกับตนเองและผู้อื่น ร่วมงานศพเมื่อตาย เมื่อถึงจุดหนึ่งถึงช่วงหนึ่งการสะสมจากการปฏิบัตินี้ ทำให้ประจักษ์ชัดเจนถึงการเกิด แก่ เจ็บ ตาย เช่นเดียวกับเด็กที่ได้ติดตามพ่อแม่ไปทำมาหากิน ก็ได้ประจักษ์ชัดจากประสบการณ์การเข้าร่วมประจักษ์ชัดถึงความรู้สึกเป็นสุขเป็นทุกข์ เป็นการเรียนรู้ไปพร้อมๆ กับการเคลื่อนตัวของวิถีชีวิตชุมชน กระบวนการเรียนรู้ หรือการถ่ายทอดระหว่างวัยของชาวบ้าน จึงยืดหยุ่น อนุญาตให้ชาวบ้านแต่ละคนได้มีประสบการณ์ตรงกับประสบการณ์ของแต่ละคน การอธิบายความหมายของชีวิตของชาวบ้านกับการใช้ชีวิตปัจจุบัน จึงเป็นเรื่องเดียวกันและกระบวนการการชีวิตทั้งหมดมุ่งไปสู่การแสวงหาความหมายของชีวิต และก่อเกิดของภูมิปัญญาในตัวบุคคล

กษมา วรวรรณ ณ อยุธยา (2539, น. 13-14) ได้กล่าวถึง การถ่ายทอดความรู้ในอดีตที่ถือว่าเป็นภูมิปัญญาในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งอาชีพท้องถิ่น มีความจำเป็นที่จะต้องแสวงหาแนวทางที่จะปลูกฝังให้ผู้เรียนเกิดความตระหนักในคุณค่าของวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่น มีความสนใจและความสามารถที่จะศึกษาค้นคว้าเพื่อนำมาปรับประยุกต์กับวิทยาการสากลและสภาพในปัจจุบันและอนาคต

สามารถ จันทร์สุรย์ (2538, น. 90) ได้แบ่งลักษณะการถ่ายทอดภูมิปัญญาไว้ 2 ลักษณะคือ

1. การถ่ายทอดที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร เป็นแบบที่ผ่านวิธีการเล่าและสอดแทรกในรูปแบบของการละเล่นพื้นบ้านต่างๆ ที่สอดแทรกในกระบวนการและเนื้อหาหรือคำร้อง เช่น คำสอนของชาวอีสาน คำขอของภาคเหนือ ศิลปะการแสดง นิทาน กลอนเหล่านี้ เป็นต้น จะกล่าวถึงขนบธรรมเนียมประเพณีของท้องถิ่น คติธรรม คำสอน รวมถึงการปฏิบัติตามประเพณีของท้องถิ่นต่างๆ ที่ชาวบ้านใช้สติปัญญาของตนในการสะสมและถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่ง ด้วยวิธีการที่แตกต่างกันไปทั้งทางตรงและทางอ้อม หรือการบอกเล่าโดยผ่านพิธีกรรมต่างๆ

2. การถ่ายทอดที่เป็นลายลักษณ์อักษร ในอดีตส่วนใหญ่ใช้จารหรือเขียนใส่ใบลานหรือสมุดข่อยที่ชาวใต้เรียก บุคดำ บุคขาว เพื่อให้ผู้สนใจได้ศึกษาเล่าเรียนสืบต่อมาได้วิธีหนึ่ง ส่วนในปัจจุบันในยุคที่การสื่อสารมวลชน การคมนาคม เทคโนโลยีมีความเจริญก้าวหน้าทันสมัยและรวดเร็วก็มีการถ่ายทอดภูมิปัญญาผ่านทางสื่อมวลชนทุกสาขา ไม่ว่าจะเป็นหนังสือ เอกสาร สิ่งพิมพ์ วิทยุ โทรทัศน์ ภาพยนตร์ และอื่นๆ จนทำให้เกิดการเลือกสรรรับหรือไม่รับ

สรุปแล้วลักษณะการถ่ายทอดภูมิปัญญา หมายถึง การถ่ายทอดภูมิปัญญาเป็นลักษณะการถ่ายทอดประสบการณ์โดยคำนึงถึงความแตกต่างระหว่างวัย มีการปลูกฝังให้ผู้เรียนเกิดความตระหนักในคุณค่าของวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่น รวมถึงการนำภูมิปัญญามารับ

ใช้ให้เหมาะสมกับสภาพในปัจจุบัน ซึ่งการถ่ายทอดภูมิปัญญาที่มีทั้งที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร และที่เป็นลายลักษณ์อักษร

3.3 วิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญา

สามารถ จันทรสุริย์ (2538, น. 150-152) กล่าวถึง วิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาชาวบ้าน สรุปได้ว่า ชาวบ้านทุกหมู่เหล่าได้ใช้สติปัญญาของตนเองสั่งสมความรู้ ประสบการณ์เพื่อการดำรงชีพมาโดยตลอด ย่อมถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่งด้วยวิธีการต่างๆ ที่แตกต่างกันไปตามสภาพแวดล้อมของแต่ละท้องถิ่น ทั้งทางตรงและทางอ้อมโดยอาศัยศรัทธาทางศาสนา ความเชื่อผีสงฆ์ ต่างๆ รวมทั้งความเชื่อบรรพบุรุษเป็นพื้นฐานในการถ่ายทอดเรียนรู้สืบต่อกันมาจากบรรพบุรุษในอดีตถึงลูกหลานในปัจจุบัน ซึ่งจำแนกได้ 2 ประเภท ดังนี้

1. วิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาแก่เด็ก เด็กโดยทั่วไปมีความสนใจในช่วงเวลาสั้นในสิ่งที่ใกล้ตัว ซึ่งแตกต่างจากผู้ใหญ่ กิจกรรมถ่ายทอดต้องง่าย ไม่ซับซ้อน สนุกสนานและดึงดูดใจ เช่น การละเล่น การเล่านิทาน การลองทำ (ตามตัวอย่าง) และการเล่นปริศนาทำทาย เป็นต้น วิธีการเหล่านี้ เป็นการสร้างเสริมนิสัยและบุคลิกภาพที่สังคมปรารถนา ซึ่งส่วนใหญ่มุ่งเน้นจริยธรรมที่เป็นสิ่งควรทำและไม่ควรทำ

2. วิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาแก่ผู้ใหญ่ ผู้ใหญ่ถือว่าเป็นผู้ที่ผ่านประสบการณ์ต่างๆ มาพร้อมสมควรแล้ว และเป็นวัยทำงาน วิธีการถ่ายทอดทำได้หลายรูปแบบ เช่น วิธีการบอกเล่าโดยตรง การสาธิตให้ดู หรือบอกเล่าผ่านพิธีสู่ขวัญ พิธีกรรมทางศาสนาและพิธีกรรมตามขนบธรรมเนียมประเพณีของท้องถิ่นต่างๆ เป็นต้น ดังจะเห็นได้โดยทั่วไปในพิธีกรรมแต่งงาน ทุกท้องถิ่น จะมีขั้นตอนและสอนที่ผู้ใหญ่สอนคู่บ่าวสาวอยู่ทุกครั้ง รวมทั้งการลงมือประกอบอาชีพตามอย่างบรรพบุรุษได้มีการถ่ายทอดเชื่อมโยงประสบการณ์มาโดยตลอด นอกจากนี้ วิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาจะออกมาในรูปของการบันเทิงที่สอดแทรกในกระบวนการและเนื้อหาหรือคำร้องการบันเทิง เช่น ในคำร้องลิเก ลำตัดของภาคกลาง มโนรา หนังตะลุงของภาคใต้ หนังตะลุงของภาคอีสาน กลอนลำ คำผญา คำสอนของอีสานและคำสอนของภาคเหนือ เป็นต้น คำร้องเหล่านี้จะกล่าวถึงประวัติท้องถิ่น ขนบธรรมเนียมประเพณีของท้องถิ่น คติธรรมคำสอนของศาสนา การเมืองการปกครอง การประกอบอาชีพ การรักษาโรคพื้นบ้าน รวมทั้งการปฏิบัติตามจารีตประเพณีต่างๆ การถ่ายทอดภูมิปัญญาที่มีรูปแบบที่หลากหลายสะดวกต่อผู้บริโภคมากยิ่งขึ้น

3. วิธีการถ่ายทอดโดยผ่านการทางสื่อสารมวลชน ในยุคปัจจุบันความเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยีมีความเจริญก้าวหน้าทันสมัยและรวดเร็ว วิธีการถ่ายทอดโดยผ่านทางสื่อมวลชนทุกสาขา ไม่ว่าจะเป็น หนังสือ เอกสาร สื่อสิ่งพิมพ์ วิทยุ โทรทัศน์ ภาพยนตร์ อินเทอร์เน็ต ซีดีรอม และอื่นๆ จนทำให้เกิดการเลือกสรรรับหรือไม่รับ การถ่ายทอดรูปแบบที่หลากหลายสะดวกต่อผู้บริโภคมากขึ้น

วิธีการสืบทอดภูมิปัญญาพื้นบ้านอาจทำได้หลายวิธี (<http://trainpark.igetweb.com/index.php?mo=3&art=92832,2551>) เช่น

1. สืบทอดทางมุขปาฐะ คือการสืบทอดต่อกันมาด้วยปาก กล่าวคือ เล่าเรื่องราวต่างๆ สืบต่อกันมา เช่นผู้สูงอายุเล่านิทานให้ลูกหลานฟัง เป็นต้น

2. สืบทอดด้วยลายลักษณ์ เป็นวิธีการใหม่ที่ต้องอาศัยวิชาการทางหนังสือ กล่าวคือ ผู้รู้ได้จดจารลงในหนังสือโบราณ สมัยต่อมาก็ได้ปริวรรต และตีพิมพ์เผยแพร่เป็นหนังสือ ในปัจจุบันได้มีการตีพิมพ์วรรณกรรมพื้นบ้านแล้วหลายเรื่อง เช่น นางผมหอม นางแดงอ่อน กภาพเกษ สังข์ศิลป์ชัย ท้าวสุริยวงศ์ เสียวสวาสดี เป็นต้น แต่ส่วนใหญ่ จะพิมพ์ด้วยอักษรไทยกลาง มีเฉพาะเนื้อเรื่องเท่านั้น ที่บอกว่าเป็นวรรณกรรมอีสาน มีเพียงบางเล่ม ที่พิมพ์อักษรไทยอีสานแทรกไว้ด้วย เช่น ท้าวคำสอน ธรรมดาสอนโลก (2542) พญาคำทอง (สอนไพร่) (2543) พระมหาชนก สำนวนคำกลอนอีสาน (2544) ซึ่งเรียบเรียงโดยอาจารย์มนัส สุขสาย ดังนั้น จึงควรจะมีการพิมพ์หนังสือที่แทรกอักษรไทยอีสานให้มากขึ้น โดยเฉพาะหนังสือที่เกี่ยวข้องกับวรรณกรรมอีสาน อีกทั้งในเทศกาลงานประเพณีต่างๆ ที่เป็นวัฒนธรรมอีสาน ก็ควรมีการรณรงค์ให้รู้จักตัวอักษรไทยอีสานมากขึ้น

3. สืบทอดด้วยการแสดงมหรสพ ในปัจจุบันมีการนำวรรณกรรมพื้นบ้านมาแสดงต่อสาธารณชน ในรูปมหรสพต่างๆ เช่น หมอลำเรื่อง รวมทั้งการถ่ายทอดผ่านสื่อวิทยุ โทรทัศน์ เป็นต้น

4. สืบทอดด้วยการศึกษาเล่าเรียน ในสมัยโบราณ ประชาชนส่วนใหญ่ รับรู้วรรณกรรมจากการฟัง (มุขปาฐะ) ผู้ที่มีโอกาสได้ "อ่าน" คือผู้ที่บวชเรียนเท่านั้น จึงทำให้การสืบสานทำได้ในวงแคบ การนำวรรณกรรมและภาษาท้องถิ่นมาสอนในโรงเรียน ให้ทุกคนได้เรียนรู้ จึงเป็นทางหนึ่งในการสืบสานวัฒนธรรมทางภาษาในปัจจุบัน การส่งข้อมูลผ่านเครือข่ายคอมพิวเตอร์ (อินเทอร์เน็ต) สามารถทำได้รวดเร็วและกว้างไกลไปทั่วโลก จึงน่าจะเป็นวิธีหนึ่งในการเผยแพร่และสืบสานวรรณกรรมพื้นบ้านประชาคมใดที่ไม่มีอักษรสื่อสาร และจารีการวรรณกรรมของตนเองนั้น เป็นการยากที่จะรักษาวัฒนธรรมไว้ได้ยั่งยืน อาจจะถูกกลืนด้วยอารยธรรมที่สูงกว่า และสาบสูญ

ไปในที่สุด จึงเป็นความโชคดีของชาวไทยอีสานที่บรรพบุรุษมีตัวอักษรและจารึกวรรณกรรมไว้มากมาย สมควรที่ลูกหลานจะสืบสอยตา วาสอยปู่ ด้วยการ "เปิดตู้ แก้มัดไปลาน" ออกมาศึกษาเรียนรู้และสืบสานให้คงอยู่สืบไป

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ (2543, น. ก : 3) ได้สรุปใจความสำคัญว่า ในชุมชนมีทรัพยากรมากมาย นับตั้งแต่ผู้ทรงวุฒิ ผู้ทรงภูมิปัญญาชาวบ้านที่สามารถทำหน้าที่ครูได้เป็นอย่างดี รวมถึงแหล่งความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นอย่างสมบูรณ์ เช่น ประวัติศาสตร์ การประกอบอาชีพ เกษตรกรรม ทัศนกรรม ธรรมชาติและแหล่งท่องเที่ยว แหล่งอุตสาหกรรม โบราณสถาน วัฒนาอาราม เป็นต้น ซึ่งล้วนเป็นแหล่งความรู้ชั้นเยี่ยม ที่จะช่วยให้ผู้สนใจสามารถหาความรู้ได้อย่างไม่หมดสิ้น

โดยสรุปแล้ววิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญา มีทั้งรูปแบบการถ่ายทอดภูมิปัญญาแก่เด็กและผู้ใหญ่ เป็นวิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาที่แตกต่างกันออกไป แต่มีจุดมุ่งหมายเดียวกัน คือ ช่วยให้ผู้เรียนบรรลุผล มีการพัฒนาความรู้ทางสติปัญญา จิตใจ จนเกิดความรับผิดชอบ มีคุณธรรม และมุ่งให้ผู้เรียนมีความชำนาญในงานที่ทำนั้นๆ

ทรงศิริ สาประเสริฐ (2542, น. 20-25) ได้กล่าวว่า การถ่ายทอดภูมิปัญญาจำเป็นต้องมีการวัดและประเมินผลของการเรียนรู้ของผู้เรียน เพราะทำให้ทราบความก้าวหน้าของการเรียนรู้ของการเรียนรู้ การประเมินผลต้องมีความเที่ยงตรง มีความเชื่อมั่น สอดคล้องกับวัตถุประสงค์และนำไปปฏิบัติได้ โดยได้แบ่งการประเมินผลเป็น 2 แบบ คือ

1. การประเมินผลระหว่างการถ่ายทอดความรู้ (formative evaluation) ประเมินจากพฤติกรรมการปฏิบัติและการมีส่วนร่วม ผู้เรียนมีว่ามีลักษณะอย่างไร สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของการถ่ายทอดความรู้หรือไม่ ผู้สอนจะประเมินผลระหว่างการเรียนการสอน ส่วนมากจะประเมินผลแบบสัมภาษณ์และการสังเกต ดังนี้

1.1 การประเมินผลจากการสัมภาษณ์ ใช้การสนทนาระหว่างผู้เรียนและผู้สอนอย่างมีจุดมุ่งหมายตามความประสงค์ ที่กำหนดไว้ล่วงหน้า ผู้สอนสามารถใช้การสัมภาษณ์ แบบมีแบบแผนและไม่มีแบบแผนก็ได้ ตามความเหมาะสม แบบสัมภาษณ์ต้องกระตุ้นผู้เรียนให้อยากตอบคำถาม น่าสนใจ ตรงประเด็นและสอดคล้องกับเนื้อหาที่ถ่ายทอด

1.2 การประเมินผลด้วยการสังเกต เป็นการประเมินผลจากพฤติกรรมของผู้เรียนอย่างมีจุดมุ่งหมาย ผู้สอนควรกำหนดกรอบจุดมุ่งหมายว่าต้องการอะไร อาจใช้แบบตรวจสอบรายการหรือการกำหนดหัวข้อ การสังเกตที่ดีต้องไม่ทำให้ผู้เรียนรู้ตัว เพราะจะทำให้พฤติกรรม

เปลี่ยนแปลงไป ผู้สอนควรมีทักษะของการรับรู้ ประสาทสัมผัสที่ 5 มีความตั้งใจ และอดทน ข้อควรระวัง ผู้สอนต้องไม่ลำเอียง สังเกตด้วยความพินิจพิเคราะห์ และจัดบันทึกช่วยจำ

2. การประเมินผลรวมภายหลังจากการถ่ายทอดความรู้ (Summative Evaluation) เป็นการประเมินผลภายหลังจากการถ่ายทอดความรู้ หรือเมื่อการถ่ายทอดความรู้ สิ้นสุดลงทันทีหรือภายในระยะเวลา 3 เดือน 6 เดือน ตามความเหมาะสม

วิธีการประเมินผลควรมี 2 แบบ คือ การประเมินผลระหว่างการถ่ายทอดความรู้และประเมินผลภายหลังจากการถ่ายทอดความรู้ นอกจากนี้ การประเมินผลที่ดีและได้ข้อมูลถูกต้อง ควรประเมินผลระหว่างการเรียนการสอนมากกว่าการประเมินผลภายหลังจากการถ่ายทอดความรู้ เพราะผลของการประเมินผลภายหลังจากการถ่ายทอดความรู้ อาจได้ข้อมูลไม่แน่นอน หรือไม่ครบถ้วน

การประเมินผลที่นิยมใช้มากที่สุดในการถ่ายทอดความรู้ คือ

1. การสัมภาษณ์แบบตัวต่อตัว
2. การสังเกตและการจัดบันทึก เพื่อให้ได้ข้อมูลพฤติกรรมของผู้เรียน และทักษะของ

การทำกิจกรรม

3. แบบสอบถาม ก่อนหรือหลังการถ่ายทอดความรู้
4. การบันทึกเทปการเรียนของผู้เรียน

การประเมินผลนั้น เป็นประโยชน์ สามารถนำข้อมูลมาพัฒนาการเรียนการสอน ซึ่งวิธีการประเมินผลที่นิยมใช้มากที่สุดในผู้เรียนที่เป็นผู้ใหญ่ คือ วิธีการสังเกตและวิธีการสัมภาษณ์

จากข้อมูลดังกล่าว สรุปได้ว่า การประเมินผลของการถ่ายทอดความรู้ แบ่งได้เป็น 2 ลักษณะ คือ

1. การประเมินผลขณะถ่ายทอดความรู้ ส่วนมากใช้วิธีการสัมภาษณ์ การสังเกต
2. การประเมินผลภายหลังจากการถ่ายทอดความรู้ จะเป็นการติดตามผลของการ

ถ่ายทอดความรู้ของผู้สอนสู่ผู้เรียน

จากการประมวลความคิดเห็นของนักวิชาการ เกี่ยวกับลักษณะวิธีการถ่ายทอด ภูมิปัญญา ซึ่งมีทั้งรูปแบบการถ่ายทอดภูมิปัญญาแก่เด็กและผู้ใหญ่ เป็นวิธีการถ่ายทอด ภูมิปัญญาที่แตกต่างกันออกไป แต่มีจุดมุ่งหมายเดียวกัน คือ ช่วยให้ผู้เรียนบรรลุผล คือ การพัฒนาความรู้ทางสติปัญญามุ่งให้ ผู้เรียนมีการพัฒนาด้านจิตใจ เกิดความรับผิดชอบ มีคุณธรรม มุ่งให้ผู้เรียนมีความชำนาญในงานที่กระทำ

ปัญหาการถ่ายทอดความรู้ของปราชญ์ท้องถิ่น (กรมวิชาการ, 2540, น. 16) มีดังนี้

1. ผู้รู้บางคนไม่มีความมั่นใจในความรู้ของตนเอง
2. ผู้รู้บางคนต้องประกอบอาชีพ จึงมีปัญหาในเรื่องของเวลาที่ถ่ายทอด

นอกจากนี้ สามารถ จันทรสุรีย์ และคณะ (2540, น. 60) ได้กล่าวถึง ปัญหาการถ่ายทอดความรู้ของปราชญ์ท้องถิ่น ไว้โดยสรุป ดังนี้

1. ขาดความร่วมมือจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เพราะมีแนวคิดและวิธีการดำเนินงานต่างกัน
2. ขาดหน่วยงานหรือสถาบันกลางในการประสานระหว่างผู้ใฝ่ใจเรียนรู้กับปราชญ์ท้องถิ่น
3. องค์กรชาวบ้านไม่ได้รับการยอมรับจากทางราชการ
4. สังคมชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม และบริโภคนิยม ทำให้ขาดแนวทางการเชื่อมั่นในการพึ่งตนเอง
5. ปราชญ์ท้องถิ่นไม่มีเวลาถ่ายทอดภูมิปัญญาของตนเอง เนื่องจากต้องทำงานประกอบอาชีพเป็นประจำ
6. ขาดเครื่องมือในการถ่ายทอดภูมิปัญญา
7. ระบบการทำงานของภาครัฐยังไม่เท่าทันสถานการณ์ทางสังคม และไม่เอื้ออำนวยต่อการถ่ายทอดภูมิปัญญา ทั้งในด้านวิคิด วิธีการเรียนรู้ และการถ่ายทอด

สรุปได้ว่า ปัญหาการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นของผู้สูงอายุที่ไม่สามารถถ่ายทอดให้กับลูกหลาน และผู้สนใจได้นั้น มาจากปัญหา ดังนี้ หน่วยงานยังไม่สนับสนุนเท่าที่ควร ปราชญ์ท้องถิ่นบางคนขาดความรู้ ทักษะในการถ่ายทอดความรู้ ประกอบกับมีภารกิจ ขาดเครื่องมือในการถ่ายทอดภูมิปัญญา เป็นต้น

4. แผนผู้สูงอายุแห่งชาติฉบับที่ 2 (พ.ศ. 2545 – 2564)

แผนผู้สูงอายุแห่งชาติฉบับที่ 2 (พ.ศ. 2545 – 2564) เป็นแผนยุทธศาสตร์แห่งชาติ ที่ได้กำหนดกรอบนโยบาย และมาตรการในการดำเนินงานด้านผู้สูงอายุไว้อย่างชัดเจน โดยอาจกล่าวได้ว่าทิศทางการสวัสดิการสังคมสำหรับผู้สูงอายุใน 20 ปีข้างหน้า จะเป็นไปตามกรอบนโยบาย และมาตรการของแผนผู้สูงอายุแห่งชาติฉบับที่ 2 ซึ่งมีวิสัยทัศน์ว่า “ผู้สูงอายุ เป็นบุคคลที่มีประโยชน์ต่อสังคม และสมควรส่งเสริมให้คงคุณค่าไว้ให้นานที่สุด แต่ในกรณีที่ตกอยู่ในสถานะจะต้องพึ่งพิงผู้อื่น ครอบครัว และชุมชนจะต้องเป็นด่านแรก ในการเกื้อกูลเพื่อให้ผู้สูงอายุสามารถดำรงอยู่ในชุมชนได้อย่างมีคุณภาพที่สมเหตุสมผลให้นานที่สุด โดยมีสวัสดิการจากรัฐเป็นระบบ

เสริมเพื่อให้เกิดหลักประกันในวัยสูงอายุ และความมั่นคงทางสังคม” โดยมีวัตถุประสงค์ของแผน ดังนี้

1. เพื่อสร้างจิตสำนึกให้คนในสังคม ตระหนักถึงผู้สูงอายุในฐานะบุคคลที่มีประโยชน์ต่อสังคม และสมควรส่งเสริมให้คงคุณค่าไว้ให้นานที่สุด
2. เพื่อให้ประชากรทุกคนตระหนักถึงความสำคัญของการเตรียมการ และมีการเตรียมการเข้าสู่การเป็นผู้สูงอายุที่มีคุณภาพ
3. เพื่อให้ผู้สูงอายุดำรงชีวิตอย่างมีศักดิ์ศรี พึ่งตนเองได้มีคุณภาพชีวิตและมีหลักประกัน
4. เพื่อให้ประชาชน ครอบครัว ชุมชน องค์กรภาครัฐ และเอกชนมีส่วนร่วมในภารกิจด้านผู้สูงอายุ ด้วยตระหนักว่า เป็นการพัฒนาความมั่นคงของสังคมโดยรวม และถือเป็นภารกิจสำคัญขององค์กร
5. เพื่อให้มีกรอบ และแนวทางปฏิบัติสำหรับส่วนต่างๆ ในสังคม ทั้งภาคประชาชน ชุมชน องค์กรภาครัฐ และเอกชนที่ปฏิบัติงานเกี่ยวกับผู้สูงอายุได้ปฏิบัติงานอย่างประสานและสอดคล้องกัน

ทั้งนี้ ภายใต้แผนผู้สูงอายุแห่งชาติฉบับที่ 2 (พ.ศ. 2545 – พ.ศ. 2564) ได้จัดแบ่งเป็น 5 ยุทธศาสตร์ ได้แก่

- ยุทธศาสตร์ที่ 1 ด้านการเตรียมความพร้อมของประชากรเพื่อวัยสูงอายุที่มีคุณภาพ
- ยุทธศาสตร์ที่ 2 ด้านการส่งเสริมผู้สูงอายุ
- ยุทธศาสตร์ที่ 3 ด้านระบบคุ้มครองทางสังคมสำหรับผู้สูงอายุ
- ยุทธศาสตร์ที่ 4 ด้านการบริหารจัดการเพื่อการพัฒนาทางด้านผู้สูงอายุระดับชาติ และการพัฒนาบุคลากรด้านผู้สูงอายุ

ยุทธศาสตร์ที่ 5 ด้านการประมวลและพัฒนาองค์ความรู้ด้านผู้สูงอายุและการติดตามประเมินผลการดำเนินการตามแผนผู้สูงอายุแห่งชาติ

การศึกษาในเรื่องแนวทางพัฒนาการปฏิบัติงานของผู้สูงอายุในโครงการส่งเสริมศักยภาพการใช้ภูมิปัญญาผู้สูงอายุ ในครั้งนี้ ผู้ศึกษาได้นำแผนผู้สูงอายุแห่งชาติฉบับที่ 2 (พ.ศ. 2545 – 2564) มาอธิบายให้เห็นถึงความเป็นมาของการดำเนินนโยบายการของผู้สูงอายุที่มีศักยภาพในการนำภูมิปัญญาของตนเองมาถ่ายทอดให้กับลูกหลานและบุคคลที่สนใจทั่วไป สอดคล้องกับยุทธศาสตร์ที่ 2 ด้านการส่งเสริมผู้สูงอายุ เพื่อให้ผู้สูงอายุสามารถดำรงชีวิตอย่างมีศักดิ์ศรี พึ่งตนเองได้มีคุณภาพชีวิตและมีหลักประกัน

5. โครงการส่งเสริมศักยภาพการใช้ภูมิปัญญาผู้สูงอายุ

กรมพัฒนาสังคมและสวัสดิการเป็นองค์กรหลักในการให้บริการสวัสดิการสังคมและสังคมสงเคราะห์แก่ผู้ด้อยโอกาสและยากไร้ทุกประเภท อาทิ เด็ก, สตรี, ผู้สูงอายุ และคนพิการ โดยให้ความช่วยเหลือและแก้ไขปัญหาในรูปแบบของการส่งเสริมสนับสนุนและพัฒนาศักยภาพให้กลุ่มเป้าหมายสามารถพึ่งพาตนเองได้ อยู่กับครอบครัว ชุมชนอย่างพอควรแก่อัตภาพและมีศักดิ์ศรี รวมทั้งสนับสนุนให้ชุมชนและท้องถิ่นได้มีส่วนร่วมในการจัดสวัสดิการสังคม ดูแลช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฉบับที่ 9 (พ.ศ.2545-2549) ระบุว่าโครงสร้างสังคมไทยมีแนวโน้มเปลี่ยนแปลงเข้าสู่สังคมผู้สูงอายุมากขึ้น ทั้งนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากความสำเร็จของการวางแผนครอบครัวและความก้าวหน้าด้านการสาธารณสุข ทำให้ประชากรไทยมีอายุยืนยาวขึ้น โดยผลจากการศึกษาของสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดลในปี 2547 พบว่าชายไทยมีอายุขัยเฉลี่ย 71.1 ปี หญิงไทยมีอายุขัยเฉลี่ย 76.1 ปี โดยในปี 2548 ชายไทยอายุขัยเฉลี่ยเพิ่มขึ้นเป็น 73 ปี หญิงไทยมีอายุขัยเฉลี่ยเพิ่มขึ้นเป็น 77 ปี เห็นได้ว่าแนวโน้มสังคมไทยนับวันจะมีจำนวนผู้สูงอายุมากขึ้น ขณะเดียวกันโครงสร้างสังคมไทยเปลี่ยนจากครอบครัวขยายเป็นครอบครัวเดี่ยว ปัญหาการหย่าร้างเพิ่มขึ้น ครอบครัวมีเพียงพ่อหรือแม่เพียงคนเดียว หรือเป็นคนโสดมากขึ้น ประกอบกับกระแสสังคมบริโภคนิยม ก่อให้เกิดปัญหาอื่นๆ ตามมาทั้งด้านสุขภาพอนามัย ความสัมพันธ์ในครอบครัว ความมั่นคงในอาชีพและรายได้ ทั้งๆ ที่ผู้สูงอายุส่วนใหญ่ยังมีบทบาทต่อสังคม สามารถใช้ภูมิปัญญาและประสบการณ์ที่ได้สั่งสมมาเพื่อเป็นประโยชน์ต่อตนเอง ครอบครัว และสังคมได้

สำนักบริการสวัสดิการสังคม จึงได้จัดทำโครงการส่งเสริมศักยภาพการใช้ภูมิปัญญาผู้สูงอายุ เพื่อส่งเสริมให้ผู้สูงอายุใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์ มีรายได้เป็นของตนเอง และนำศักยภาพของผู้สูงอายุมาถ่ายทอดให้แก่คนรุ่นหลัง อันเป็นการสืบสานภูมิปัญญา และตระหนักในคุณค่าของผู้สูงอายุ

ในปีงบประมาณ 2549 สำนักบริการสวัสดิการสังคม ได้ดำเนินโครงการฯในพื้นที่ชุมชน 8 จังหวัด ได้แก่ จังหวัดเชียงใหม่ บุรีรัมย์ ขอนแก่น ชลบุรี พระนครศรีอยุธยา กรุงเทพมหานคร ภูเก็ต ยะลา และจังหวัดกระบี่ เป็นจังหวัดนำร่อง สำนักบริการสวัสดิการสังคมเห็นว่าควรจัดทำโครงการฯ ต่อเนื่องในปีงบประมาณ 2550 เพื่อรวบรวมภูมิปัญญาผู้สูงอายุและจัดทำทำเนียบภูมิปัญญาผู้สูงอายุเผยแพร่ประชาสัมพันธ์สู่สังคม ชุมชน เพื่อให้ชุมชนได้ตระหนักเห็นความสำคัญของผู้สูงอายุ และสืบทอดภูมิปัญญาต่อไป

วัตถุประสงค์ของโครงการ

1. เพื่อส่งเสริม สนับสนุน และเปิดโอกาสให้ผู้สูงอายุใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์ โดยการถ่ายทอดความรู้ ประสบการณ์และภูมิปัญญาแก่ชุมชน
2. เพื่อให้ผู้สูงอายุมีทางเลือกในการประกอบอาชีพให้มีรายได้เป็นของตนเอง

ความสอดคล้องกับแผนระดับต่าง ๆ

1. นโยบายของรัฐบาลในแผนการบริหารราชการแผ่นดิน 4 ปี (พ.ศ.2548-2549)
2. พระราชบัญญัติผู้สูงอายุ พ.ศ.2546
3. แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 9 (พ.ศ.2545-2549)
4. ยุทธศาสตร์กระทรวงฯ ในการพัฒนาศักยภาพความมั่นคงในการดำรงชีวิต
5. ยุทธศาสตร์การเสริมสร้างศักยภาพการพึ่งตนเองของผู้สูงอายุและครอบครัว ตามแผนปฏิบัติการกรมพัฒนาสังคมและสวัสดิการ (พ.ศ.2548-2551) ส่งเสริมการนำศักยภาพผู้สูงอายุเพื่อการพัฒนาสังคมและสวัสดิการ โดยส่งเสริมการใช้ภูมิปัญญาผู้สูงอายุ

พื้นที่ดำเนินการในปีงบประมาณ 2550

ชุมชนใน 12 จังหวัดที่มีศูนย์พัฒนาการจัดสวัสดิการสังคมผู้สูงอายุของสำนักบริการสวัสดิการตั้งอยู่ ได้แก่

1. ศูนย์การพัฒนาจัดสวัสดิการสังคมผู้สูงอายุบ้านบางแค กรุงเทพฯ
2. ศูนย์การพัฒนาจัดสวัสดิการสังคมผู้สูงอายุบ้านธรรมปกรณ์ จังหวัดเชียงใหม่
3. ศูนย์การพัฒนาจัดสวัสดิการสังคมผู้สูงอายุบ้านบางละมุง จังหวัดชลบุรี
4. ศูนย์การพัฒนาจัดสวัสดิการสังคมผู้สูงอายุวสาณะเวศม์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
5. ศูนย์การพัฒนาจัดสวัสดิการสังคมผู้สูงอายุบ้านบุรีรัมย์ จังหวัดบุรีรัมย์
6. ศูนย์การพัฒนาจัดสวัสดิการสังคมผู้สูงอายุบ้านภูเก็ต จังหวัดภูเก็ต
7. ศูนย์การพัฒนาจัดสวัสดิการสังคมผู้สูงอายุบ้านทักษิณ จังหวัดยะลา
8. ศูนย์การพัฒนาจัดสวัสดิการสังคมผู้สูงอายุบ้านขอนแก่น จังหวัดขอนแก่น
9. ศูนย์การพัฒนาจัดสวัสดิการสังคมผู้สูงอายุจังหวัดปทุมธานี

10. ศูนย์การพัฒนาจิตส่วสติการสังคມผู้สูงอายุจังหวัดลำปาง
11. ศูนย์การพัฒนาจิตส่วสติการสังคມผู้สูงอายุจังหวัดสงขลา
12. ศูนย์การพัฒนาจิตส่วสติการสังคມผู้สูงอายุนครพนม

ขั้นตอนในการดำเนินโครงการส่งเสริมศักยภาพการใช้ภูมิปัญญาผู้สูงอายุ

1. ตั้งคณะทำงานในพื้นที่
2. ประชุมชี้แจงหลักสูตรและแนวทางการดำเนินงานโครงการฯ
3. สรรหาและรวบรวมรายชื่อ-สกุล และภูมิปัญญาผู้สูงอายุเพื่อจัดทำทะเบียนคลังปัญญา
4. จัดกลุ่มผู้สูงอายุตามหมวดหมู่ภูมิปัญญาเพื่อจัดอบรมเชิงปฏิบัติการหรือศึกษาดูงานเพิ่มเติมองค์ความรู้แก่ผู้สูงอายุ ตามที่ผู้สูงอายุต้องการและมีความเหมาะสม
5. จัดเวทีเผยแพร่ภูมิปัญญาผู้สูงอายุแก่ชุมชน
6. เผยแพร่ประชาสัมพันธ์ทะเบียนคลังปัญญาผู้สูงอายุ
7. ติดตามประเมินผลการดำเนินงาน ปัญหาอุปสรรค เพื่อนำไปปรับปรุงโครงการต่อไป

ผลประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ผู้สูงอายุสามารถนำความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้ให้เป็นประโยชน์เกิดรายได้ โดยสามารถถ่ายทอดให้คนรุ่นหลังได้สืบสานต่อไป
 2. ครอบครัว สังคม ชุมชน มีความตระหนักในคุณค่าของผู้สูงอายุ
 3. ลดปัญหาผู้สูงอายุถูกทอดทิ้ง และป้องกันการเพิ่มจำนวนผู้สูงอายุในสถานสงเคราะห์
- สรุปโครงการส่งเสริมศักยภาพการใช้ภูมิปัญญาผู้สูงอายุ เป็นโครงการที่สำนักบริการ ส่วสติการสังคມ ส่งเสริมและสนับสนุนให้ผู้สูงอายุได้ใช้ภูมิปัญญาที่มีให้เกิดประโยชน์ต่อตนเอง และผู้อื่น โดยการถ่ายทอดภูมิปัญญา ซึ่งจะทำให้ผู้สูงอายุอยู่ในสังคมอย่างมีศักดิ์ศรี สำนักบริการ ส่วสติการสังคມ จึงได้จัดทำโครงการส่งเสริมศักยภาพการใช้ภูมิปัญญา เพื่อเปิดโอกาสให้ผู้สูงอายุได้ปฏิบัติงานตามโครงการฯ โดยเป็นผู้เผยแพร่ความรู้ ประสบการณ์ และภูมิปัญญาให้แก่ชุมชน รวมทั้งเป็นการสร้างรายได้จากภูมิปัญญาผู้สูงอายุ และสร้างความตระหนักในคุณค่าของ

การดำเนินงานเพื่อให้ ผู้สูงอายุได้รับการส่งเสริมศักยภาพมีความรู้ ความสามารถในการถ่ายทอด ภูมิปัญญาให้แก่ชุมชน

6. ผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องโดยตรงในเรื่องแนวทางพัฒนาการปฏิบัติงานของผู้สูงอายุใน โครงการส่งเสริมศักยภาพการใช้ภูมิปัญญาผู้สูงอายุ ยังมีไม่แพร่หลายมากนัก อย่างไรก็ตามใน การวิจัยเกี่ยวกับภูมิปัญญาที่มีการพูดถึงอยู่บ้างเหมือนกัน งานวิจัยเหล่านี้ได้แก่

เพ็ญนรินทร์ สาตราจาริณ (2549, น. 159) ศึกษาเรื่อง “การศึกษาทัศนะของผู้สูงอายุ ต่อการเป็นผู้สูงอายุที่ยังประโยชน์ : กรณีศึกษาชมรมผู้สูงอายุโรงพยาบาลสังกัดกรุงเทพมหานคร” ผลการศึกษาสามารถสรุปได้ว่า ประชากรตัวอย่างส่วนใหญ่เป็นเพศหญิง มีอายุระหว่าง 60-65 ปี สมรสแล้ว และมีการศึกษาในระดับประถมศึกษา ไม่ได้ประกอบอาชีพ โดยส่วนใหญ่มีรายได้อยู่ ระหว่าง 5,001-10,000 บาท ในส่วนของทัศนะต่อการเป็นผู้สูงอายุที่ยังประโยชน์นั้น ในภาพรวม กลุ่มตัวอย่างมีความคิดเห็นด้านการดูแลตนเองและพึ่งตนเองได้ในระดับมาก ความพึงพอใจใน ชีวิตตนเองด้านสุขภาพ ด้านการทำสิ่งต่างๆ ได้ตามศักยภาพของตนเอง มีการเข้าร่วมกิจกรรม ชมรมสม่ำเสมอและด้านการใช้ความสามารถส่วนตัวในทางสร้างสรรค์ต่อการแสดงความคิดเห็นที่ เป็นประโยชน์ สำหรับทัศนะต่อแนวทางการเป็นผู้สูงอายุที่ยังประโยชน์ กลุ่มตัวอย่างมี ความคิดเห็นต่อการพัฒนาด้านภาวะสุขภาพกาย จิตใจ และสังคมที่ดีในระดับมาก ผลการศึกษาระหว่างตัวแปร พบว่ากลุ่มตัวอย่างที่มีเพศ อายุ สถานภาพ อาชีพ และรายได้ที่แตกต่างกัน ไม่มี ความสัมพันธ์กับทัศนะการเป็นผู้สูงอายุที่ยังประโยชน์และทัศนะต่อแนวทางการส่งเสริมผู้สูงอายุ เพื่อเป็นผู้สูงอายุที่ยังประโยชน์

คมสัน ไชยโชติช่วง (2547, น. 70) ได้ศึกษาเรื่อง “การศึกษากระบวนการทำและการ ถ่ายทอดภูมิปัญญาชาวบ้าน ด้านหัตถกรรมการทำถังไม้เพื่อวิถีชีวิตชุมชน เขตสัมพันธวงศ์ กรุงเทพมหานคร” ผลการวิจัยพบว่า ภูมิปัญญาชาวบ้านด้านหัตถกรรมการทำถังไม้เป็น องค์ความรู้ที่ชาวจีนเป็นผู้คิดค้นประดิษฐ์ขึ้นโดยมีการสืบทอดมานานกว่าพันปี ชาวจีนได้นำ ภูมิปัญญาการทำถังไม้มาประยุกต์ให้เข้ากับสภาพแวดล้อมในท้องถิ่น ซึ่งลูกหลานได้นำความรู้ ที่ได้จากการศึกษาเล่าเรียนมาปรับปรุง และพัฒนาขั้นตอนการทำถังไม้ รวมทั้งรูปแบบของถังไม้ให้ เป็นตามความต้องการของลูกค้าได้

เมธา คำไหล (2547, น. 97) ได้ศึกษาเรื่อง “การศึกษากระบวนการถ่ายทอดภูมิปัญญาในการเครื่องทองหิน บ้านหนองบัวน้อย ตำบลหนองบัวน้อย อำเภอสีคิ้ว จังหวัดนครราชสีมา” ผลการวิจัยพบว่า กระบวนการถ่ายทอดภูมิปัญญาในการทำเครื่องทองลงหิน เป็นการถ่ายทอดองค์ความรู้และทักษะความชำนาญในการทำเครื่องทองลงหินให้กับสมาชิกในครอบครัวและเพื่อนบ้านใกล้เคียง โดยผู้ถ่ายทอด คือ ประชาชนชาวบ้าน ผู้มีความรู้และทักษะในงานทำเครื่องทองลงหินเป็นอย่างดี และทั้งหมดเป็นหัวหน้าครอบครัว ดังนั้น ผู้รับการถ่ายทอดจึงเป็นบุตรหลานหรือภรรยา รวมทั้งเพื่อนบ้านใกล้เคียง ซึ่งได้มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างกันของกลุ่มผู้ทำเครื่องทองลงหิน ที่อยู่ในชุมชนเดียวกัน โดยมีสื่อในการถ่ายทอดความรู้ คือ สื่อของจริง ประกอบด้วยวัสดุอุปกรณ์และเครื่องมือ รวมถึงการใช้สื่อบุคคล คือ ผู้ถ่ายทอดเป็นศูนย์กลางในการเรียนรู้นอกจากนี้ยังมีการประเมินผลการถ่ายทอดความรู้ โดยการสังเกต การสอบถาม การตรวจสอบ ตลอดจนการวิจารณ์ถึงข้อดีข้อเสียของผู้ถ่ายทอดและผู้รับการถ่ายทอด การประเมินกระบวนการทำงานและการประเมินชิ้นงาน

วารุณี พงษ์ภิญโญ (2545, น. 101) ได้ศึกษาเรื่อง “ภูมิปัญญาชาวบ้านต่อการสร้างความเข้มแข็งของชุมชน : กรณีศึกษาบ้านอัมพวัน หมู่ที่ 8 อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น” ผลการศึกษาพบว่า ชาวบ้านทางการเกษตรแบบดั้งเดิม ผสมผสานกับประสบการณ์ประยุกต์เข้ากับแนวคิดใหม่ที่ค้นพบ มาปรับใช้ให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ เพื่อเพิ่มผลผลิตให้มากขึ้น ทำให้สมาชิกในครอบครัวสามารถพึ่งตนเองได้ สร้างความเป็นอยู่ที่ดีแก่ประชาชน ส่วนผลการจัดการศึกษากระบวนการดำเนินกิจกรรมการนำภูมิปัญญาชาวบ้านมาสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนพบว่า กระบวนการดำเนินการที่เด่นชัด คือ กระบวนการรวมกลุ่มของชาวบ้านที่มีจุดประสงค์เดียวกันและการตั้งคณะกรรมการกลุ่มต่างๆ ในชุมชน เพื่อบริหารจัดการกันเองภายในชุมชน ด้านการจัดการสวัสดิการและธุรกิจชุมชน นอกจากนี้ผลการศึกษาพบว่า แนวทางในการสร้างชุมชนให้เข้มแข็ง ควรส่งเสริมสนับสนุนให้มีการนำภูมิปัญญาชาวบ้านมาใช้ในทุกๆ ด้านทั้งด้านการเกษตร ควรส่งเสริมให้มีการทำการแบบผสมผสาน ควรส่งเสริมสนับสนุนในการศึกษาดูงานจากชุมชนที่ประสบความสำเร็จในด้านการนำภูมิปัญญาชาวบ้านไปใช้ในการประกอบอาชีพ นอกจากนี้หน่วยงานของรัฐและเอกชนควรส่งเสริมศักยภาพของกลุ่มในการดำเนินงานธุรกิจชุมชน ตลอดจนมีการสืบทอดให้กับคนรุ่นใหม่ในชุมชน

ปทุมมาศ สุทธิสวัสดิ์ (2548, น. 159) ได้ศึกษาเรื่อง “การพัฒนากระบวนการเรียนรู้และการสืบทอดภูมิปัญญาศิลปะการแสดงหนังใหญ่ วัดสว่างอารมณ์ จังหวัดสิงห์บุรี” ผลการศึกษาพบว่า การพัฒนากระบวนการเรียนรู้ที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานที่เชื่อมั่นครุภูมิปัญญาและผู้มี

ส่วนเกี่ยวข้องในการพัฒนามีศักยภาพเพียงพอที่จะพัฒนากระบวนการเรียนรู้และการสืบทอดภูมิปัญญาศิลปะการแสดงหนังใหญ่ได้ถ้าได้รับการเสริมพลังอย่างเหมาะสม การวิจัยและพัฒนาโดยวิธีการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ที่เน้นการมีส่วนร่วมอย่างสำคัญจากทุกฝ่ายในทุกขั้นตอนของการวิจัยและพัฒนา โดยเริ่มศึกษาสภาพปัจจุบัน ปัญหา ความต้องการการพัฒนา การแสวงหาแนวทางและวิธีการพัฒนา การกำหนดตัวชี้วัดความสำเร็จในการพัฒนาและการพัฒนากระบวนการเรียนรู้และการสืบทอดภูมิปัญญาศิลปะการแสดงหนังใหญ่วัดสว่างอารมณ์ โดยใช้กระบวนการเรียนรู้และการสืบทอดภูมิปัญญาศิลปะการแสดงหนังใหญ่วัดสว่างช่วงที่ผ่านไม่มีผู้รับการเรียนรู้และสืบทอดภูมิปัญญาที่ชัดเจน เนื่องจากครุภูมิปัญญามีน้อยทำให้การสืบทอดไม่เหมือนเดิม ซึ่งแนวทางและวิธีการพัฒนากระบวนการเรียนรู้และการสืบทอดภูมิปัญญา คือ จะต้องมียุทธศาสตร์การสืบทอดศิลปะการแสดงหนังใหญ่โดยใช้วิธีการสืบทอดตามแบบโบราณ คือ การทำให้อาจารย์เป็นตัวอย่าง และการฝึกปฏิบัติจริง ซึ่งทำให้เกิดการเรียนรู้และสืบทอดภูมิปัญญา ประสบการณ์จากการวิจัยและพัฒนานี้ได้ก่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้จากการปฏิบัติกิจกรรมการพัฒนากระบวนการเรียนรู้และการสืบทอดภูมิปัญญาทำให้ครุภูมิปัญญาและผู้มีส่วนเกี่ยวข้องทุกฝ่ายสามารถนำไปใช้ในการพัฒนากระบวนการเรียนรู้และการสืบทอดภูมิปัญญาได้อย่างมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

โดยสรุปผลงานวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้องและใกล้เคียง แสดงให้เห็นว่า การปฏิบัติงานของผู้สูงอายุ ปัญหาและอุปสรรคของผู้สูงอายุในการปฏิบัติงาน พบว่า ประเด็นต่างๆ เกี่ยวกับการปฏิบัติงาน ดังนี้ หลักการในการถ่ายทอดภูมิปัญญา ได้มีการวางแผนหรือขั้นตอนไว้ล่วงหน้า มีการแสวงหาความรู้ และได้ให้ความสำคัญกับผู้รับการถ่ายทอด วิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญา ด้วยการสอน/บอกเล่า การสาธิตและลงมือปฏิบัติ ลักษณะการถ่ายทอดภูมิปัญญา โดยถ่ายทอดภูมิปัญญาให้แก่เด็กและผู้ใหญ่ โดยให้ความสำคัญในการถ่ายทอดภูมิปัญญาให้กับลูกหลาน และนำเครื่องมือสมัยใหม่เข้ามาช่วยในการถ่ายทอด ปัญหาและอุปสรรคในการทำงาน ขาดความรู้และประสบการณ์ใหม่ๆ หลงลืมเนื้อหาในการถ่ายทอด ไม่ได้รับการส่งเสริมในการนำเทคนิค วัสดุอุปกรณ์สมัยใหม่ บุตรหลานไม่ให้ความสำคัญในการถ่ายทอดภูมิปัญญา มีปัญหาสุขภาพ รวมถึงมีปัญหาในการเดินทางไปถ่ายทอดภูมิปัญญา จากแนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องสามารถกำหนดเป็นกรอบแนวคิดที่ใช้ในการศึกษาเพื่อเป็นแนวทางการพัฒนาการปฏิบัติงานของผู้สูงอายุตามโครงการส่งเสริมศักยภาพการใช้ภูมิปัญญาของผู้สูงอายุต่อไป

7. กรอบแนวคิดที่ใช้ในการศึกษา

จากการทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องทำให้ผู้ศึกษาได้ทราบข้อมูลพื้นฐานที่เป็นประโยชน์ต่อการศึกษเกี่ยวกับแนวทางพัฒนาการปฏิบัติงานของผู้สูงอายุในโครงการส่งเสริมศักยภาพการใช้ภูมิปัญญาผู้สูงอายุ และได้กรอบแนวคิดในการศึกษา ดังนี้

